

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1984 — Ч. 5 (277)

Ю. КОЛОМИЄЦЬ: 3 КНИГИ «БІЛІ ТЕМИ»

Л. ЛАРСЬКИЙ: СМЕРТЬ ЛЖЕДМИТРІЯ

**І. КОШЕЛІВЕЦЬ: ПОЧАТКИ РАДЯНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ НА УКРАЇНІ**

Б. ОСАДЧУК: ПАНАХИДА ПО АНДРОПОВУ

КУПЧИНСЬКИЙ: КОМЕНТАРІ НА ТЕМУ ДНЯ

В. МОРОЗ: У ПОШУКАХ ПАНА

**Р. ІЛЬНИЦЬКИЙ: УКРАЇНСЬКА ПРЕСА
ТАБОРОВОЇ ДОБИ**

**Д. РЕБЕТ: ТЕРОР БЕЗСОННЯ, ЗМАГАННЯ З ЧАСОМ
І ЩЕ ДЕЩО ІНШЕ**

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Емма Андіївська

КАВАРНЯ

Збірка Сонетів.

«Сучасність», 1983, 126 стор. Оформлення, заставки і профіль авторки Якова Гніздовського.

Ціна 8 ам. дол.

Богдан Рубчак

КРИЛО ІКАРОВЕ

Нові й вибрані поезії.

«Сучасність», 1983, 183 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Ціна 10 ам. дол.

Григорій Костюк

У СВІТІ ІДЕЙ І ОБРАЗІВ

Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930-1980.

«Сучасність», 1983, 537 стор. Обкладинка Святослава Гординського.

Ціна 16 ам. дол.

Володимир Жаботинський

ВИБРАНІ СТАТТІ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Сучасність . 1983. 136 стор. Обкладинка Ірини Івахів. Переклад. вступна стаття. примітки та коментар Ізраїля Клейнера

Ціна 9 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1984

Ч. 5 (277)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — MAI 1984

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркус, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sucasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5. Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sucasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Eugen Harabacz

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag
Daiserstraße 13—15, 8000 München 70

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

З КНИГИ «БІЛІ ТЕМИ»

Юрій Коломиєць

*Білого броду шукали
теми
на зоряних лозах.
Решето сонця клали на
крила...*

*Теми із вітру, з місяця
вікон,
ви підіймались під полудня
насип.*

*Білені теми!
Крила безсилі зелено
гасли.*

*На синій терен сідали
зовиці,
з терему теми білені
птиці.*

*Теми із листя сіяні
гості
сірого міста.*

*Впийтесь землею прохані
теми.
Звийтесь до мене паколом
з неба
в білу самотність.*

*Ляжте на камінь теми
вінками,
на побілені груди.
Птиці-зовиці — білі
подруги.*

*Вилийте руки цвітот
тернослив.
Білені теми, на теми із
цегли,
на тiні ажурні камінням
зажур
на асфальтові груди.*

ІЗ БІЛИХ ТЕМ

*Не нами це наврочено.
Не прикладались тут відьомські
пальці.
Наш сад-зеленомученик
тремтить на лютні лячним
танцем.
Не стид, бо голе
все:
Дерева тужно стигнуть,
на живоплоті чорний
сніг.
Поромом саж в проваллях
міста
мій голиш-слід шукає
ніг.
А ти ж зима!
Була б ти Богом біла!
Ну, забілій!
Золи гілля на синім
піднебінні.
І хай твій лютий
наемання
моїм очам розстелить обрус
білий.*

ПРОДОВЖЕННЯ ТЕМИ

*Горище пахне вудженим
теплом.
Посохли крокви від
ребер.
Запав на бантині
сушняк,*

*і чуб на небі срібло
втер.*

*Ковтають очі ями
сонця.
Ночує в лобі
домовик.
Долонь до неба зайва
тисяча.
Клубок думок
на місяці.*

*Петля зірвалась
з рушника,
аж на полумисок, на
скриню...
Повіки впали з довгих
піл
в манишку стежок
білих.*

Книжка Юрія Коломийця «Білі теми», з якої взято ці поезії, щойно вийшла друком у видавництві «Сучасність».

СМЕРТЬ ЛЖЕДМИТРИЯ

Науково-фантастичне оповідання

Лев Ларський

...Коли члени Політбюра й маршали прибули до нього в Кремлівській лікарні задля останнього ритуалу, жити йому залишалося недовго. Він помирав від ще не відомої і тому оголошеної державною таємницею хвороби, викликаної посереднім впливом відкритих ним енергопроменів неймовірної потужності: відкриття це могло б перевернути світову науку, якби не було надзвичайною таємницею.

Світила медичної науки та парапсихологи не могли його врятувати, а унікальний комп'ютер, що коштував мільйони доларів і керував штучним підтримуванням життєвої діяльності, лише трохи відсував фатальний кінець.

Конаючи, він залишався при розумі й пам'яті до останньої хвилини. Покладений на спеціальний стенд, весь облутаний дротами датчиків та плястиковими рурками, він був схожий на космонавта, що готується до старту в зоряні світи. Увійшовши до лікарняної палати, Керівні Діячі розташовувалися довкола його смертного ложа відповідно до їхніх місць в ієрархії, а Сам, ставши в головах, зворушено звернувся до нього:

— Дорогий товаришу Коровін! Цієї жалобної для нас усіх години ми прийшли до вас, щоб від імени Партії та Уряду повідомити про ухвалене рішення щодо увічнення вашої пам'яті на знак ваших видатних заслуг перед Радянською Державою і нашими героїчними Збройними Силами. Але перед тим я хотів би поставити вам кілька запитань, що стосуються випробування розроблених вами нових систем...

— Я слухаю вас, товаришу Генеральний Секретарю, — відповів напівмертвий слабим, але твердим голосом, посиленням мікрофонами.

Лев Ларський народився 1924 року в Одесі. Війну відбув на фронті. Після війни одержав фах художника й працював у Москві за цим фахом. 1973 року виїхав до Ізраїлю. В Ізраїлі видав дві автобіографічні книжки — «Мемуары ротного придурка» та «Ротный придурок в рядах КПСС». Ці книжки, в яких сатиру поєднано з поважними роздумами, мали великий успіх.

Публікуємо сатиричне (хоча автор назвав його науково-фантастичним) оповідання Л. Ларського, в якому зображено деякі типові риси радянської дійсності.

— Скільки, на вашу, думку часу треба для закінчення всіх готувань?

— Мінімум півроку, — відповів він. — Треба запобігти негативним наслідкам, які можуть виникнути при випробуванні такої могутньої зброї.

— А якщо відбути випробування найближчими днями? — поставив питання Сам.

— Але чим виправдати такий ризик? — зовсім тихо відповів напівмертвий.

— Політичними міркуваннями. Випробування будуть рішучою відповіддю на новий військовий бюджет США. З іншого боку, за наявності деяких продовольчих труднощів є кінцевим зміцнити упевненість радянського народу у непохитності нашої могутності, — пояснив Сам.

— Я мушу подумати, — сказав напівмертвий.

Залягла напружена тиша.

Минула хвилина, друга, третя... Сам тихенько бухикнув, натякаючи, що коштовний час спливає. Але, замість відповіді, Керівні Діячі почули електронний голос, що його подавав комп'ютер: «Увага, стан хворого погіршується. Розпочати допуск рідних та близьких».

— Зачекайте... я прошу вислухати мене, — ледве чутно попрохав напівмертвий, виказавши ознаки життя.

— Ми — сама увага, дорогий товаришу Коровін, не хвилюйтеся, — проникливо промовив Сам.

— Я... я не Коровін... моє прізвище Рабінович, — прошепотів напівмертвий, і від такої, несподіваної його заяви Керівні Діячі відчули деяке збентеження. Але Сам не втратив самовладання.

— Припустімо. Але тепер це не має жадного значення, — знайшов він гідну відповідь.

— Має... В основу відкриття «променів Коровіна» покладено ідею мого брата Рабіновича Ізраїля Ароновича... Я переконливо прохаю Керівництво про... — прошепотів майже мертвий і на цьому його шепіт урвався.

— Увага! Щойно, о дев'ятнадцятій годині тридцять п'ять хвилин за московським часом, констатовано смерть хворого. Системи підтримування життєдіяльності вимикаються, — трохи гаркавлячи, проголосив електронний голос, (Комп'ютер був «Made in Israel», хоча на ньому не було жадних позначок його походження.)

— Товариші! — різко промовив Сам.

Керівні Діячі, вийшовши з заціпеніння, повставали на п'ять узвичаєних хвилин у почесну варту, схиливши голови біля смертного ложа небіжчика.

Відтак Сам, не приховуючи прикрости, спрямував погляд на голову Комітету державної безпеки.

— Як це накажете розуміти? — спитав він.

— Для Органів не була таємницею нацприналежність товариша Коровіна Дмитрія Івановича, він таки й Рабінович Давид Аронович. А щодо Рабіновича Ізраїля Ароновича, то він, за нашими відомостями, безпосереднього стосунку до «променів Коровіна» не мав, оскільки помер за сім років перед відкриттям, — доповів керівник КГБ.

— А чи не варто «промені Коровіна» назвати «променями Коровіна-Рабіновича»? — запитав міністер закордонних справ. — це забезпечить нам одержання Нобелівської премії і буде добрим козирем у наших руках, враховуючи зойки сіоністських кіл проти «антисемітизму» в СРСР, — резюмував він.

— Ні, пріоритет Коровіна в жодному разі не можна віддавати рабіновичам! — заявив голова Державного комітету з науки й техніки. Його підтримали міністер оборони й маршали.

— Товариші, залишимо все так, як було раніше, — вирішив Самі, витягнувши з кишені цидулку, почав відчитувати свою прощальну промову.

Отже, о дев'ятнадцятій годині тридцять п'ять хвилин товариш Коровін Дмитрій Іванович (він таки Давид Аронович Рабінович) помер після важкої й тривалої хвороби. Але в підкірці його мозку за інерцією ще тривала робота. Перед внутрішнім поглядом померлого, наче кадри безладно змонтованого фільму, пробігали, метушилися епізоди його життя всуміш з маренням. При тому він бачив себе наче з віддалі, ясно чув свій власний голос та голоси співбесідників, що долинали з минувшини. Найважливіші й найістотніші складники його біографії — тієї біографії, що мала увійти до всіх енциклопедій та підручників — залишилися «поза кадром» історії. Небіжчик бачив те, про що біографи ніколи не довідаються, — те, що прокинулося в його пам'яті в смертну мить і зникло через кілька секунд після смерті, — секунд, які йому здалися так само довгими, як усе його життя.

Видіння перше

Негайно після того, як комп'ютер констатував його смерть, він побачив себе юнаком-новобранцем у солдатській шинелі, що йде розташуванням запасного стрілецького полку. Ось він спускається до землянки ротного писаря й доповідає йому молодим дзвінким голосом:

— Товаришу молодший сержанте, рядовий другої роти Рабінович за вашим викликом явився!

І ось писар Єрохін, добродушний малописьменний чолов'яга, раптом, ні сіло, ні впало каже:

— Нумо, Рабіновичу, промов «кукурудза»!

На таке він аж ніяк не чекав.

— Ви викликали мене, щоб знущатися? — почервонівши, питає він писаря.

— Ти чого в пляшку поліз, я ж поважно питаю: чи по-російськи чисто вимовляєш? — питає писар.

— Що вам до того, як я вимовляю! — відтинає він.

— Слухай но, як хочеш, то я тобі прізвище та ім'я й по-батькові зміню. На єврея ти не дуже скидаєшся, зійдеш за православного, — раптом каже писар і додає:

— Не задарма, певно, півлітра поставиш?

Він червоніє ще густіше.

— Навіщо це мені? У нас в СРСР всі нації рівні. І росіяни, і євреї! — з викликом каже він.

— Ото дурень! Чи тобі жити не кортить? Завтра на фронт поїдеш, а якщо потрапиш у полон до фашистів, — тобі з твоїм прізвищем капут!

І писар рубом долоні наче усікає собі голову.

— А може, я й не потраплю в полон? Навіщо мені тоді когось обдурювати? Якщо це виявлять, можуть вирішити, що я чийсь документи вкрав. Ні, красенько дякую, товаришу молодший сержанте, я під трибунал потрапляти не хочу, — різко відмовляється він.

— Справа приватна, я тобі добра хотів. Дивись, щоб потім не шкодувати. Може, до полону й не потрапиш, але від своїх кулю дістанеш... Серед наших також усілякий люд є, дехто вашу націю ненавидить лютіше, ніж фашисти, — довірливо повідомив писар.

Цей аргумент захитав його впертість: писар казав щирю правду.

«А раптом на фронті зустріну такого звіра-жидоїда як наш помкомвзвод?» — мимоволі подумав він, відчувши, наче снігом за шкіру сипнуло.

— А леж, товаришу молодший сержанте, де я гроші дістану? Маю лише тридцятку, — мляво мурмотить він.

— Отак відразу й казав би! Добре, хай буде тридцятка, а на додаток ми з тобою онучі зміняємо — твої новіші від моїх, — погоджується писар, і раптом його вусате обличчя зникає...

Видіння друге

І замість убогої землянки в засніженому розташуванні

запасного полку небіжчик бачить себе в своєму директорському кабінеті в науково-дослідному інституті, що його він очолює, — у цілому місті, не позначеному на географічних мапах і захищеному під землю від всевидющих очей американських супутників.

Ось він сидить за столом у білому халаті вченого, одягнутому поверх генеральського кителю, і передивляється звіт, написаний референтами. Лунає дзвінок, і він підносить слухальце внутрішнього телефону.

— Дмитрію Івановичу? Наше вам, — чує він жандармський баритон свого заступника з режиму й кадрів, генерала КГБ Серафімова. — Як там з рибаленням?

— Яке вже тут рибалення, Ніколаю Трохимовичу, коли післязавтра до Москви летіти. Звітуємо в ЦК про виконання урядового завдання, — каже він заступникові.

— Зрозумів, казатиму коротко. Я в справі молодого фахівця інженера-фізика Рабіновича Бориса Ізраїлевича, що його ви особисто рекомендували для праці в нашому КБ, — доповідає заступник.

— У чому справа? — насторожується він.

— Нагорі категорично заперечують, — повідомляє заступник.

— Отже, знову відсоткову норму перевищуємо? Тоді оформляйте його на працю на мою особисту відповідальність, — наказує він.

— Це виключене, Дмитрію Івановичу. Цього разу відсоткова норма не грає ролі, є режимні міркування, — відказує представник Органів.

— Невже не досить моєї рекомендації? Або я тут уже не господар? Я скажитимусь на обмеження моїх прав, Ніколаю Трохимовичу! — заявляє він.

— Не горячкуйте, Дмитрію Івановичу, адже ви знаєте, які в нас суворі вимоги щодо кадрів. До речі, чого це ви так цим Рабіновичем опікуєтесь? Він вам рідня чи свояк? — просто в лоб питає кагебіст.

— Христос з вами, Ніколаю Трохимовичу! З якого боку? — вигукує він, відчуваючи, як його лисина вкривається потом. — Синок мого товариша з інституту, який помер ще п'ятдесят третього року. Моя дружина ним опікувалася, коли він ще малям був. Вона й прохала мене його влаштувати. У яке становище перед нею ви мене ставите?

— Зрозуміло, Дмитрію Івановичу. Але за всієї моєї поваги до вашої дружини Дар'ї Афанасьєвни допомогти нічим не можу. Про який допуск може йти мова, якщо він одержав виклик з держави Ізраїль задля об'єднання з родичами, які там живуть? — питає кагебівець.

— Виклик?! З якими родичами? Наскільки мені відомо, жадних

родичів за кордоном у його батька не було! — вигукує він, відчуваючи, що комір кителя душить його.

— Ну, це вже ви самі з ним з'ясуйте. За нашими відомостями Рабінович Борис одержав виклик число 013171 від своєї тітки Рабінович Сари, яка живе в одному з кібуців. Якщо цього не досить, можу додати, що ваш протеже давно вже має кепську репутацію: злигався з сіоністами біля московської синагоги, листується з кількома адресатами в Ізраїлі та в країнах НАТО, читає заборонені видання... А при тому — комсомолец, — промовляв заступник своїм жандармським баритоном.

— Я з'ясу, Ніколаю Трохимовичу, повірте мені — нічого про це не знав. Який негідник! І взагалі, якби моя воля — я б євреїв до Ізраїлю не випускав би, — мовив він якомога спокійніше.

— Згоден з вами, але Керівництво краще знає, — відповів заступник.

— Дякую за інформацію, Ніколаю Трохимовичу. Вважайте, що справу Рабіновича анульовано, — скінчив він.

— У мене все, Дмитрію Івановичу, дозвольте гараздувати, — підбив підсумки кадровик.

Ось він кладе слухальце, дістає з шухляди валідол і кладе під язик. «Невже Сара не загинула в Освенцімі разом з матір'ю? Якщо цей негідник Борька не збрехав, то чому вона не розшукує мене? Проте, може й розшукувала, але Рабінович Давид Аронович 1924 року народження з війни не повернувся. А повернувся демобілізований старший лейтенант Коровін Дмитрій Іванович», — гірко подумав він.

І тут чудово прикрашений його кабінет раптом зникає...

Видіння третє

І перед очима небіжчика постала розжарена кам'яна пустеля, оточена скелями дивовижної форми й кольору. Ось цією стародавньою пустелею чвалають стародавні люди в довгому одязі кочовиків, а веде їх величний старий, за ним ідуть каравани в'ючних верблюдів, отари овець... А серед цього суворого племені йде він сам в особі якогось свого далекого предка.

Сонце неймовірно пече, а шляху немає кінця...

— Куди йдете ви? — питають іноді подорожні, що йдуть назустріч.

— До Країни Обітованої, що спливає медом і молоком, — чують вони відповідь.

— І ми підемо з вами, — відповідають подорожні, а деякі інші йдуть повз них далі своїм шляхом.

І бачить він — шкутильгає йому назустріч його родина: дід з

бабусею, замучені поліцаями 1942 року, батько — комуніст, що був заарештований 1937 року і загинув на Колімі, мати, спалена в Освенцімі, брат, який дивовижно врятувався від душогубки і помер після війни на туберкульозу, дядько, що загинув «за батьківщину» під Сталінградом, ще один дядько, що пропав без вісти на Волховському фронті, тітка з двоюрідною сестричкою, спалені разом з матір'ю.

— А де сестра моя Сара та племінник Борис, син померлого брата? — питає він рідних.

Але рідні не впізнають його, зарослого довгою бородою і озброєного допотопним списом

— І ми всі йдемо до Країни Обітованої, — каже дід і починає своє звичайне буркотіння.

— Хіба я не казав своїм дітям, що треба їхати до Палестини, коли почалося це сум'яття, ця революція? А що відповіли діти? Вони відповіли: «Тату, ми не поїдемо до Палестини, ми поїдемо до Комунізму. Ми тут, у Росії збудуємо Країну Обітовану, що спливає медом і молоком для пригнобленого пролетаріату всіх країн». Ну, і куди приїхали?

— Тату, знову ти верзеш те саме, відстала ти людина! — перериває його батько. — Ні, ми не підемо до твоєї Палестини, до сіоністів — клясових ворогів. Ми підемо до Біробіджану — там наша країна.

І батько волає, наче на мітингу, звертаючися до всього племені:

— Євреї, йдіть за мною до Єврейської Автономної Области! Я знаю туди дорогу, я поведу вас!

— Не слухайте його, люди, він на Коліму вас заведе! Там, замість молока й меду, — сніг та крига, там походжають білі ведмеді й ніч триває без упину! — гримить голос сивобородого вождя, і цієї миті марево зникає...

Видіння четверте

І замість спеки пустелі небіжчик бачить лябораторний корпус інституту, де він колись навчався, і бачить себе студентом першого курсу Дімою Коровіним, кавалером п'ятьох бойових орденів і улюбленцем дівчат. Ось він під час перерви біля деканату упадає за симпатичною секретаркою Дусею — своєю майбутньою дружиною, яка знає всі інститутські плітки.

— Цінна баба, — вирішує він, — може згодитися.

Адже він провінціал, що приїхав до столиці з таємним наміром її підкорити і вибитися в люди. А поки що він самотній на цьому світі: нема в нього ні рідних, ані близьких, ні кола, ні двора. Є лише

партквиток, орденська книжечка та стара офіцерська уніформа.

Раптом у студентському галасливому мурашнику, що роївся по коридорах та на сходах, бачить він дещо неймовірно знайоме, але не може пригадати: де він уже бачив це обличчя?!

— Дусю, не знаєш, хто той хлопець, ось там — на сходах? Рудий такий, худорлявий, в окулярах? — запитує він.

— Та хто його не знає? Це ж наш факультетський вундеркінд, якому обіцяють велике майбутнє. Відразу на другий курс його прийняли, а тепер до аспірантури беруть без іспитів. Цей сухотний єврейчик далеко піде, якщо не сконає.

— А чому раптом? — цікавиться він.

— Отруєний він. Фашисти його разом з іншими євреями до душогубки посадовили, а потім у ямі закопали, думали, що мертвий. Але він виявився живий і виліз з могили. Про нього в газеті була ціла стаття, — розповідає Дуся. — Йому слід здоров'я берегти, а він як останній дурень зненацька одружився на третьому курсі зі студенткою з іншого факультету, також єврейкою. Тепер дитину мають, а жити нема де. Ледве домоглися окремої кімнати в гуртожитку...

— Де це я його бачив? Я прізвище?

— Ізя Рабінович, — каже Дуся.

...Він повільно отямується.

— Що сталося, ти пополотнів! Хто він тобі? — злякано скрикує Дуся.

— Друг дитинства! — ледве вимовив він і, відчувши, що ноги знову стали слухняні, кинувся до сходів, розштовхуючи зустрічних. Ось він летить униз сходами, горлаючи щосили: «Ізю! Ізю!» Але той уже на вулиці.

Ось він відчиняє навстіж вхідні двері й женеться за ним подвір'ям, хапає за плечі...

— Додько! Брате!! Ти?! — ойкає той...

Видіння п'яте

І небіжчик бачить себе вже не студентом у заяложеному офіцерському кітелі без погонів і підтоптаних кірзових чоботях, а дійсним членом Академії наук СРСР, одягненим у дорогий хатній халат і пантофлі. Ось він сидить у затишній вітальні своєї п'ятикімнатної московської квартири, в якій живе разом з дружиною, служницею та двома расовими мисливськими псами, і дружина, наливаючи чай, розповідає йому про події, що сталися під час його багатоденного перебування на «об'єкті», як удома називають його працю.

— Знаєш, хто телефонував? Борька!

— Чого йому треба? Знати його не бажаю. — насупився він.

— «Тітонько Дашо», — каже, — «на клопотання світової громадської думки одержав, нарешті, дозвіл на виїзд. Привіт дядькові Дмитрієві, не згадуйте лихим словом». Ось як племінник твій віддячив за все добро! Вивчили без батька, людиною зробили, а він до Ізраїлю чкурнув, до сіоністів, — обурюється дружина.

— Чому не повідомили мені на об'єкт? Він би в мене не побачив Ізраїлю, як своїх вух! — спитав він.

— Не бажала хвилювати тебе, Дімо. Подумала: «Нехай забирається, туди йому й дорога! Бож як почне базікати зайве, біда... Від нього всього можна чекати».

— Ну, щодо нашої кривности він доказів не має, — каже він.

— Доказів нема, а неприємностей міг би накоїти, — відказує дружина. — Чи знаєш, скільки в тебе задрісників? Їм лише натякни: «Коровін — єврей, від партії це приховав!». Бігме, Дімо, краще б ти Рабіновичем був, я мала б душевний спокій, — вихопилося в неї.

— Дашо, кинь це, чого ти боїшся? Ну, стався колись, за молодих років гріх, так уже вишло якось. Таж який я тепер єврей, я давно росіянин! Хіба не так? — відповів він.

— Може, й так, доки все гаразд. Якби щось сталося — тобі все пригадають. Ось чого я боюся, — мовила дружина.

— Дашо, не бійся. Хіба я політикою займаюся? Я науковець. Тепер мені, відверто кажучи, байдуже, хто б я не був — Коровін чи Рабінович. Але ж ти сама знаєш, що якби я був Рабіновичем, коли ми з тобою одружилися, я б не став тим, ким є зараз, — роздратовано відповів він дружині й встав з-за столу, щоб припинити неприємну розмову.

Ось він відчиняє двері свого робочого кабінету...

Видіння шосте

...але бачить вже не кабінет, а заповнену вщерть студентами інститутську актову залю, де вирують відкриті партійні збори. На порядку денному — опубліковане в газетах повідомлення про викриття зграї лікарів-отруйників, які діяли в Кремлівській лікарні...

А він, студент п'ятого курсу й заступник секретаря факультетської парторганізації, сидить у президії і слухає промову інструктора райкому партії, не розуміючи: що ж це все означає? У голові жадним чином не вміщається те, про що каже доповідач, але невимовний жах мимоволі стискає серце.

— Дмитрію, вирішено порядок переінакшити. У дебатах доведеться тобі виступити як найзаслуженішому представникові Великого російського народу на нашому факультеті, оскільки в тебе п'ять орденів, три поранення, оскільки ти відмінник навчання й

член партбюро, — каже йому на вухо секретар, вручивши текст виступу. — А від євреїв після тебе виступить дружок твій Ізьяк Рабінович з аспірантури. Хай своє політичне обличчя викаже, бож так у науку вперся, що цілком відірвався від колективу...

— Рабінович важко хворий, чи ти не забув? У нього кровохаркання. Хай замість нього Фінкельштейн виступить, — заперечує він.

— Алеж він присутній на зборах? — сказав секретар.

Цієї миті доповідач скінчив і зала вибухнула оплесками й оваціями на честь Вождя Народів — Великого Сталіна.

— Слово надається студентові-відмінникові фронтовикові Дмитрієві Коровіну! — оголосив голова зборів.

...Ось він сходить на трибуну і починає читати текст, підготований інструктором райкому. Наче звіддала чує він свій голос, ніби не він промовляє, а хтось інший:

—...безрідні космополіти, завербовані «Джойнтом» та іншими імперіялістичними розвідками, намагалися своїми кривавими руками обезголовити наш рідний ЦК і наш рідний Радянський уряд, — чує він. — Ховаючись під псевдонімами, ці нелюди в білих халатах неправильними методами лікування вбили вірного соратника Великого Сталіна, видатного сина Великого російського народу товариша Жданова...

Потім від хвилювання в нього остаточно закладає вуха — дається взнаки фронтова контузія.

— ...вище революційну пильність! Ми, радянські студенти, мусимо наслідувати приклад скромної російської жінки, лікаря-патріотки Лідії Тимашук, яка викрила мерзенних лікарів-убивць у білих халатах, — читає він, майже не чуючи.

...Ось він, весь спітнілий і червоний повертається на своє місце під оплески залі.

— Слово має аспірант Рабінович, — оголошує голова.

Але що це? Ізья встає, вибирається з шостого ряду, але, замість йти до трибуни, вибігає із залі... Залагає мертва тиша, яку врешті перериває покрик райкомівця: «Що таке? Як він насмілився?!»

— Рабінович себе погано почув! — гукнув хтось із залі.

— Єврейські витівки! Сталася відверта провокація з метою зірвати збори! Так прошу й занотувати в протоколи! — волає райкомівець. — Але наше терпіння не безмежне, товариші!..

— Коровін, чи чуєш, куди вітер віє? — каже йому на вухо секретар. — Тепер жидам остаточно капут...

Видіння сьоме

І тут небіжчик переноситься з партійних зборів кудись у

середньовіччя... У нічній темряві палають багаття, освітлюючи заповнений гулящим людом міський майдан та стародавній собор. Він навіть відчуває гіркий присмак диму, чує зойки спалюваних живцем єретиків... Ось він сам в особі людини, що в її тілі тоді перебувала його вічна душа. Він стоїть на узвишші серед засуджених до страти, одягнений у хламиду смертника. І знову поруч з ним дід Хаїм, мати, батько та інші кривні, знищені нацистами під час війни.

Ось охоронці, озброєні старовинними галябардами, тягнуть діда перед очі трибуналу Святої Інквізиції. Ось інквізитор у червоній рясі кричить дідові:

— Кайся, невірний, бо згориш живцем!

— Якщо це так має бути, панове-товариші, я можу й покаятися. Але виникає питання: в чому?

— Зізнайся, ти єврей? — питає інквізитор.

— Ну, то що тут такого особливого, в нас в СРСР усі нації рівні, — відповідає дід.

— Що ти бубониш, нечестивий! Ми не розуміємо твоїх слів. Покайся і прийми Істинну Віру, і тоді будеш вільний і рівний зі всіма, — каже прокурор трибуналу.

— Чи я єврей? Так, я маю на паспорті «п'ятий пункт», але не всі, хто має «п'ятий пункт», — євреї. Єврей починає бути євреєм тоді, коли він починає думати. А чи думав я? Якби я думав, панове-товариші, я поїхав би до Палестини, якби я думав, я утік би від німців. Але я вже був одного разу під німцями у вісімнадцятому році, і тоді німці добре ставилися до євреїв, — натякав далі дід. — Більшовики в мене все конфіскували...

— Твоїми вустами промовляє Сатана, що вселився в тебе. Зречися богопротивної Мойсевої ересі, прийми Істинну Віру, і ти звільнишся від пут Диявола, — перериває його верховний інквізитор.

— Чого це я маю раптом зректися своєї віри? Я навіть за більшовиків не зрікався, хоча мої діти стали безбожниками-комуністами! Син казав мені: «Тату, релігія — це опіум для народу, це забобон проклятого минулого. Бога нема, є матерія». Але я йому казав: «Бог є, а матерії нема. Навіть за поганеньким ситцем треба цілий день стояти в черзі!» І я ходив до синагоги... — гомонів далі дід.

— На вогнище його! — заволали інквізитори, в яких урвався терпець.

...Ось кати в чорних масках хапають діда, тягнуть до купи дров, що біля стовпа.

— Це несправедливо, я скаржитимусь! — кричить дід. — Мене вже одного разу поліцаї спалили сорок другого року, хіба не досить?

Він бачить, як діда прив'язують до стовпа, а до катедри, де бундючно сидить трибунал інквізиції, підводять батька.

— Признайся, ти єврей? — ставлять йому звичайне запитання.

— Так, я єврей, але я не вірю в Бога, а вірю в Карла Маркса! — напрямки каже батько.

— На вогнище цього поганина! — негайно наказують інквізитори.

...Ось батька прив'язують до стовпа, а до катедри ведуть матір...

Видіння восьме

Але цієї миті кошмар уривається, і середньовічний майдан, на якому спляють еретиків, зникає. Небіжчик бачить себе таким, яким був незадовго перед смертю, коли він раптом, зненацька взяв короткотривалу відпустку для особистих справ і в розпал праці над урядовим завданням полетів за тисячі кілометрів кинути погляд на місця, де народився й жив дитиною і де не був від початку війни.

...Ось він, поважний немолодий чоловік з депутатським значком на вилозі добрячого цивільного костюма, стоїть на чардаку швидкісного судна на підводних крилах — яхті місцевого секретаря обкому, наданій йому для подорожі.

Він бачить укриту зеленою болотяною ряскою поверхню величезного штучного водосховища, якого раніше тут не було, бачить чужі незнайомі береги, і незрозуміла туга щораз сильніше хапає за серце.

«Що коїться зі мною? — думає він. — Втопився? Чому раптом така носталгія? Чого мені бракує? Хіба я не досягнув усього, про що може мріяти радянська людина? Щоправда, нема в мене покищо популярності й слави, але вони вже зароблені й лежать у сейфах. Щойно відчинять сейфи — буде й Нобелівська премія, і всесвітнє визнання...

«Чому так кортить прогулятися вулицею, де ми колись жили, зазирнути до подвір'я, де ми зростали з братом та сестричкою, зайти до школи, де вчилися? Невже без почуття батьківщини не можна існувати?»

— Товаришу Коровін, це нове соцмісто, збудоване для трудівників великої будови комунізму. Тут тепер живуть працівники ГЕС та нового машинобудівного заводу, — з гордістю доповідають йому. — А старе місто опинилося на дні, його довелося затопити.

— Я не буду виходити. А чи за греблю ГЕС збереглися плавні? — питає він і думає: «Подивитися хоч би на місця, де ловили з братом раків...»

— Зрозуміло, товаришу Коровін. Бажаєте подивитися досто-пам'ятні історичні місця, де Запорізька Січ колись стояла? Тут і козаки гуляли, — каже хтось із супроводу. — Між іншим, наші археологи та краєзнавці зробили цікаве відкриття: на місці нового соціміста за стародавніх часів був величезний єврейський цвинтар. За підрахунками...

Але він далі не слухає. «Ох, чи не напиться, бува?» — думає він, забувши, що спиртне йому найсуворіше заборонене.

І раптом до голови знову приходить думка, яка останніх днів позбавляла його сну: «Ну, а як цей негідник Борька не збрехав щодо ізраїльської тітки? Раптом Сара насправді жива? Нічого мені не треба — ані слави, ані становища, аби лише побачити сестричку рідну...»

...Ось обкомівська яхта наближається до шлюзу величезної греблі...

Видіння дев'яте

І тут небіжчик переноситься до своїх молодих років... Ось він, студент-дипломник, сидить біля братового ліжка в брудній палаті туберкульозної лікарні. Брат лежить в кисневій масці, йому важко говорити, страшний кашель стрясає його схудле тіло. Але він усім цікавиться, про все розпитує, вимагає, щоб від нього нічого не приховували.

— Ну, Давиде, що новенького в інституті? Ой, пробач, забув, що ти тепер Дмитрій! — посміхається.

— Ізю, покинь. Це для інших я Дмитрій, а для тебе Давид, — відказує він.

— Але це цікаво в нас вийшло: два рідні брати від однієї матері, а один єврей, інший — росіянин. Хіба це не суперечить вченню Дарвіна та мічурінській науці? — жартує брат, важко дихаючи.

— Якщо викриють, що я єврей, мені тепер цього не подарують, Ізю. І аспірантура моя загуде, і партквиток разом з нею. У найкращому разі зашлють кудись на село викладати фізику в школі, або й взагалі на дипломі зріжуть. Знаєш доцента Іванова з катедри марксизму-ленінізму? — питає він брата.

— Звичайно, я ж у нього кандидатський мінімум складав, — відповідає брат.

— Так ось, виявилось, що він не Іванов, а Зільберман. Анонімна заява надійшла до партбюро. Тепер шийуть справу про «безрідного космополіта Лже-Іванова». А в нього такий точнісінько випадок, як у мене: на фронті прізвище змінив, там таки пртквиток одержав на ім'я Іванова й урядові нагороди на це ім'я. Після важкого поранення демобілізований. І інвалідність одержав на ім'я Іванова. Ось і не

наважився переходити на справжнє прізвище, боявся всього позбутися... — розповідає він братові.

— Ну, тобі нема чого боятися, я вже тебе не викажу, брате мій Лжедмитрію, — посміхається брат і довго надсадно кашляє.

— Лжедмитрій? Добре сказав... Як в історії... Пам'ятаєш, «смутні часи» вивчали? У шостій класі, здається, чи в сьомій? — питає він.

— А зараз який час? Точнісінько як за фашистів. Адже ця «справа лікарів» — явна антисемітська провокація... Чим це все скінчиться? — каже брат.

— Тихше, Ізю, можуть почути, — застерігає він.

— А мені плювати, мені жити обмаль залишилося! — відповідає брат.

— Ізю, облиш! Лікарі кажуть, що криза в тебе вже минула. Профком про путівку дбає... Поїдеш до Ялти, одужаєш... Як ти можеш таке казати? У тебе син зростає, Борька, такий кумедний пузан... — умовляє він брата. — Ми з тобою ще такого вкоїмо...

— Давиде, сподіваюся, коли що... ти про Бориса подбаєш? — запитує брат. — Фріда, мабуть, удруге одружиться, не бути ж їй ціле життя вдовою?

— Ізю, облиш. На весіллі Борьки ще гулятимемо, до внуків доживеш... — мимрить він своє.

— Ні, Додику, не можу я жити в цій країні після всього, що сталося. Нас виховували на пролетарському інтернаціоналізмі, на цілковитій рівності всіх націй, а що вийшло врешті? Я дійшов висновку, що ми, євреї, маємо жити в своїй країні, — хрипить брат.

— В Ізраїлі?! Та хіба це країна? Якийсь крихітний шматочок узбережжя, подекуди завширки в чотирнадцять кілометрів. Я бачив мапу, — каже він. — Та й що там робити, в Ізраїлі? Пасти верблюдів?

— Хіба справа в території, брате мій Лжедмитрію? Я хотів би, щоб мій син жив серед своїх, не знаючи клятого «п'ятого пункту» та відсоткової норми, щоб йому не доводилося приховувати свою національність, щоб він не мав соромитися того, що він єврей. І я бажав би, щоб він так само вірно служив своїй країні, як наш батько служив цій радянській владі, як ти служив на фронті, не шкодуючи власного життя... — кашель перервав слова брата.

— Ізю, тобі зараз важко, відновимо цю розмову наступного разу. Прощай, я піду, зараз Фріда має до тебе прийти, — каже він.

— Зачекай, мало не забув... Візьми в мене зошит під подушкою, а то ще пропаде тут у лікарні. Тут деякі міркування з моєї дисертації. Може, тобі згодиться...

Він кладе зошит до своєї заяложеної польової табівки, що замінювала йому течку, прощається з хворим братом, із важким серцем виходить з лікарняної палати, не знаючи, що це — остання їхня розмова і що тоненький учнівський зошит, що його брат списав

перед смертю, поляже в основу відкриття, закодованого під беззмістовною назвою «ефект Коровіна».

...Ось він крокує сходами, відчиняє вхідні двері...

Видіння десяте

...і поринає в непроглядну темряву, що роїться якимись страхопудами, які фосфоресцують, наче глибоководні риби. Далі перед поглядом небіжчика в шаленому темпі пролітають обличчя, які він навіть не встигає розгледіти. Кадри мигтять щораз швидше, і раптом все зупиняється, і він бачить молоде обличчя матері, яке схилиється над його ліжечком і чує свій дитячий голос: «Мамеле!»

І тут спалахує яскраве світло: це нематеріальна субстанція небіжчика, та, що її споконвіку простою мовою називають людською душею або духом, залишила його мертве тіло, але не полетіла від нього, а ще підтримувала з ним зв'язок. Тепер померлий бачив не епізоди минулого, а те, що відбувалося біля його смертного ложа.

Він бачив, як Сам витягнув цидулку і почав читати своє прощальне слово:

— Дорогий товаришу Коровін Дмитрію Івановичу! У твоїй особі наша Комуністична партія і все прогресивне людство зазнали непоправної втрати. Гірко усвідомлювати, дорогий Дмитрію Івановичу, що тебе вже нема серед нас. Ти загинув на бойовому посту, пожертвувавши життям заради дальшого зміцнення ударної могутності наших доблесних збройних сил, заради майбутньої всесвітньо-історичної перемоги над чорними силами американського імперіялізму та світового сіонізму. Батьківщина не забуде тебе, доблесного сина великого російського народу. Настане час, і твоє ім'я увійде до низки імен великих корифеїв вітчизняної науки: Ломоносова, Менделєєва, Мечнікова, Тімірязєва, Мічуріна, Павлова, а також Ньютона та Айнштайна. Прощай, дорогий товаришу, Коровін Дмитрію Івановичу!

...Далі він бачив своїх близьких, з якими не встиг попрощатися за життя: вдову свою Дарію Афанасєвну, яка невтішно голосила на його холодних грудях, її брата Федора, в минулому постового міліціонера, а тепер комісара міліції, своячку Ельвіру Степанівну з донькою Зоєю, що її вони з дружиною, не маючи власних дітей, доглядали як власну дочку, її чоловіка — танцюриста Червонопрапорного ансамблю імени Александрова, сестру Ельвіри — знатну доярку з підмосковського колгоспу, її чоловіка — інваліда

війни, служницю Теклю, яка жила з ними багато років. (Іншу сільську рідню дружини до світлиць Кремлівської лікарні не пустили)...

Душа покійного перебувала біля його тіла аж до кремації, і коли тіло перетворилося на попіл, душа розпочала своє самостійне існування. У день державного похорону вона літала над Красною площею столиці, куди на урочисто-жалобний мітинг привезли тисячі представників трудящих, які зі здивуванням дізналися, що жив, виявляється, і помер невідомий нікому Дмитрій Іванович Коровін, академік, герой, лавреат, генеральний конструктор і генерал-полковник, про існування якого вони й не здогадувалися.

А коли після урочистого церемоніялу члени Політбюро й маршали понесли урну з прахом небіжчика до Кремлівської стіни, щоб замурувати її там довіку, душа Давида Ароновича Рабіновича зробивши прощальне коло над мавзолеєм Леніна, полинула за гори й моря до Святого міста Єрусалаїму. До тієї стіни, біля якої плачуть над своєю долею євреї і куди, підкоряючись невідомій силі, злітаються після смерті душі всіх, кого народила єврейська матір.

Не встигли замовкнути над Москвою сальви прощального артилерійського салюту, як західні радіостанції почали пересилати термінові повідомлення про випробування росіянами якоїсь неймовірно потужної зброї, що призвело до загрозливих змін у тропосфері. Негайно передали й заяву Білого дому, в якій висувалися звинувачення проти радянського керівництва у черговому порушенні підписаних ним угод. Англія та КНР висунули вимогу негайно скликати Раду Безпеки. Сирія почала концентрувати своє військо на Голанському узвишші...

Ці тривожні вістки незабаром передали всі телевізійні програми останніх новин. Слухала їх і сестра небіжчика Сара Рабин, яка жила в одному з ізраїльських кібуців, і його племінник, емігрант з Росії Боб Рабінович, співвласник комісійної крамниці в місті Сіднеї, що в далекій Австралії...

Переклав з російської І. Клейнер

ПОЧАТКИ РАДЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УКРАЇНІ ТА ПЕРШІ ЇЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Іван Кошелівець

Твердження, що аж до захоплення влади більшовики літературою взагалі не турбувалися і про політику в галузі художньої літератури, яку їм доведеться вести, ставши при владі, не мали уявлення, тож і не завдавали собі з нею клопоту, можна підкріпити документом геть пізнішої дати: 18 червня 1925 року ЦК ВКП(б) ухвалив резолюцію під назвою «Про політику партії в галузі художньої літератури».

Резолюція констатує, що комуністична партія ще не опанувала літератури і щойно ставить собі це як конечне завдання на майбутнє. У пункті шостому резолюції стверджується процес «проникнення діалектичного матеріалізму у зовсім нові галузі» і висловлюється надія, що це станеться й у літературі. Дослівно:

«Завоювання позицій у галузі художньої літератури так само рано чи пізно повинно стати фактом».

Пункт сьомий конкретизує це саме докладніше:

«Треба пам'ятати, однак, що це завдання — нескінченно більш складне, ніж інші завдання, що вирішуються пролетаріатом, бо вже в рамках капіталістичного суспільства робітнича кляса могла підготувати себе до переможної революції, підготувати собі кадри бійців і керівників і виробити для себе чудову ідеологічну зброю політичної боротьби. Але вона не могла розробити ні питань природничо-наукових, ні технічних, а так само вона, кляса придушена, не могла виробити собі художньої літератури, своєї особливої художньої форми, свого стилю. Якщо в руках у пролетаріату вже тепер є безпомилкові критерії громадсько-політичного змісту будь-якого літературного твору, то в нього ще немає таких же певних відповідей на всі питання щодо художньої форми».

Отже, на 1925 рік були покищо критерії для оцінки громадсько-політичного змісту літературних творів, але партія ще не була спроможна укладати письменникам директиви щодо мистецької форми і стилю. Тобто ще не була готова запровадити ясну політику в галузі художньої літератури, але сам цей термін уже пустила в

Розділи з книжки «Література і політика», яку автор готує до друку.

обіг. До речі, вперше в цитованій резолюції вжито термін — радянська література.

Але факт, що політика партії в ділянці художньої літератури ще не була сформульована до 1925 року, аж ніяк не означає, що партія не втручалася в літературні справи. Зовсім навпаки: тоталітарна держава тому й тоталітарна, що не залишає жадного вияву життя поза впливом уніфікованої ідеології. Лише в ці перші роки по революції партія діяла суто емпірично, експериментувала в ділянці літератури, і ці експерименти, особливо на Україні, де справа ускладнювалася національною проблемою, завдавали літературі важких утрат.

На відміну від Росії, на Україні радянська влада установилася геть пізніше, фактично щойно в 1920 році. До того часу більшовики то наскакували на Україну, то мусіли залишати її, а їх наскоки супроводилися червоним терором, спрямованим насамперед проти української культури, бо тодішня Комуністична партія (більшовиків) України складалася з різнонаціонального елементу, серед якого українці становили меншість. Це були люди байдужі, а то й ворожі до українства. Вони були переконані, що українські національні інтереси протистоять пролетарському інтернаціоналізмові, і тому вони, ці інтереси, ворожі пролетарській революції. Пролетарськість й інтернаціоналізм уже тоді ідентифіковано з ідеологією російського великодержавництва. Видатний діяч комуністичної партії того часу Микола Скрипник уже пізніше, у статті «Основні питання українського Жовтня» (1925) стверджував:

«... Для більшості членів нашої партії — України, як національної одиниці, не існувало. Була Малоросія, нерозривна частина єдиної неподільної Росії, щось невиразне як особливим характером своїх стосунків до Росії, так і щодо самої своєї території та навіть мови...»¹

Тепер так одверто говорити давно відвикли, але щось подібне прорвалося й у сучасного автора Івана Золотоверхого, який у книжці «Становлення української радянської літератури» (1961) стверджує: «Що ж стосується питання про ставлення до української культури, то воно для багатьох лишалося особливо складним, а подеколи й болючим». Бо, продовжує свою думку автор, — на Україні серед комуністів панували погляди Юрія П'ятаківа, Євгенії Бош, Дмитра Лебеда, за якими українська національна культура — ворожа пролетаріатові.

За панування таких настроїв серед вождів комуністичної партії нічого дивного, що більшовицькі війська, які склалися з червоногвардійців Москви й Петрограду, під командуванням, до

---

1. Микола Скрипник, Статті й промови, т. 1. Харків, 1930, стор. 291.

речі, царського офіцера на службі у більшовиків Муравйова, захопивши вперше Київ на початку 1918 року, влаштували кривавий погром. Вони розстрілювали тих, хто озивався до них українською мовою, розстрілювали за портрет Шевченка чи книжку українською мовою. Такий був перший епізод більшовицької політики в галузі літератури на Україні, розуміється, не єдиний, але найяскравіший.

І зміцнившись при владі, більшовики аж до 1925 року, доки на чолі КП(б)У стояли Еммануїл Квірінг і Дмитро Лебедь, насаджували російську культуру, не визнаючи української. Лебедь був автором горезвісної «теорії боротьби двох культур», за якою на Україні точилася боротьба між українською і російською культурами. А що російська, мовляв, міська, прогресивніша від української, сільської, то українську безглуздо підтримувати: переможе однак російська. Лебедь твердив, що партія не повинна втручатися в цю боротьбу, а насправді стояв по боці російської культури. Стосовно цього названа книжка І. Золотоверхого «Становлення української радянської культури» — просто таки копальня матеріалів, що підтверджують нашу думку: автор називає десятки газет, заснованих більшовиками в перші роки по революції на Україні, і серед них жадної української — самі російські.

Значної шкоди розвитку української літератури у перші роки по революції завдали й експерименти так званих пролеткультів. Це були культурно-освітні організації, засновані ще перед Жовтневою революцією колишнім більшовиком Олександром Богдановим. Вони ставили своїм завданням цілковите заперечення і знищення усієї попередньої культури. Щоправда, Ленін уже в 1920 році попереджав перед небезпекою руйнівної праці пролеткультів. Але, попри це, партія в ділянці культури і далі спиралася на них, як на надійні масові пролетарські організації. Формально пролеткульти були підпорядковані народним комісаріатам освіти, а фактично діяли цілком самостійно.

Це були такі безплідні організації, що від них, крім шкоди, нічого не лишилося. А проіснували вони на Україні аж до кінця 1920-их років, бувши тут особливо шкідливі своїм національним нігілізмом. Керівники пролеткульту в тодішній столиці України Харкові — П. Петніков, З. Невський, С. Радугін, Г. Коренев — видавали російський літературний журнал «Зори грядущего» і навіть домагалися заборони української мови.

Це, щоправда, в дещо евфемістичній формі, змушений був визнати й один з авторів восьмитомової «Історії української літератури» Степан Крижанівський, кажучи наступне:

«... Деякі керівники пролеткульту (З. Невський) висували вимоги, що не відповідали ні значенню, ні завданням цієї

організації. Зокрема, своїм національним нігілізмом, нерозумінням основних принципів ленінської національної політики ці вимоги могли тільки зашкодити справі пропаганди ідей комунізму рідною мовою».²

Усе це разом — і терор, і зневага, а то й переслідування української культури — заманіфестувало перші кроки більшовицької політики великими спустошеннями в українській літературі. Значна частина письменників, бачачи в особі більшовиків ворожу силу, разом з діячами Української Народної Республіки вийшла на еміграцію. Серед них належить назвати такі відомі імена, як Володимир Винниченко, Микола Вороний, Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко, Володимир Самійленко і ще інші. Лише дехто з них пізніше повернувся на Україну.

Ті ж письменники старшого покоління, що залишилися на Україні, бачивши ворожість більшовиків до всього українського, не визнали радянської влади і, скільки це було можливе, трималися осторонь від неї. Серед них: Грицько Григоренко, Дніпрова Чайка, Агатангел Кримський, Олена Пчілка, Микола Чернявський, Любов Яновська, Степан Васильченко. Усі вони коротше чи довше жили за радянської влади, дехто дожив до другої світової війни, але радянськими письменниками вони так і не стали. Їх несприйняття радянської влади було так очевидне, що упорядники біо-бібліографічного словника «Українські письменники» занотували їх до дореволюційного, а не радянського періоду української літератури.

Ледве чи треба казати, що радянська влада ставилася до них з великим недовір'ям, майже нікому з них не давала можливості друкуватися, зате щедра була на репресії: одні з них, як Сергій Єфремов, були ув'язнені ще в кінці 20-их років, в ув'язненні й загинули, інші померли в загадкових обставинах на початку війни, якщо пощастило дожити до того часу.

Назагал треба ствердити, що перші кілька років більшовицької влади радянської літератури ще не було. Була українська література, але вона не відразу стала радянською. Коли саме вона такою стала і яким роком датувати її початок — це теж стало питанням літературної політики.

Сучасне радянське літературознавство розв'язує це питання дуже просто: на 1917 рік кладеться початок радянської влади, цим самим роком датують і початок української радянської літератури. Роблячи критичний огляд пізніших дат, на які кпали початок радянської літератури її дослідники, і заперечуючи їх, сучасний літературознавець Арсен Іщук твердить, що «починається українська радянська література... з 1917 року, з історичного моменту

---

2. «Історія української літератури», т. 6. Київ, 1970, стор. 21.

перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції».³

Цю саму дату визнали й пізніше автори 8-томового курсу «Історії української літератури». Правда, обережніше. Вони вважають, що поезія 1917-18 років ще не була радянська: «Більшу частину того, що тоді друкувалося, ще не можна назвати поезією революційною, радянською».⁴ Зате, кажуть вони, вже з 1917 року була т. зв. поезія пролетарських мас. Очевидна натяжка. Таке явище було, але до поезії воно не належало і зникло разом з газетами, в яких було друковане. У чому не лишає сумніву й оце визнання Степана Крижанівського в тому самому підручнику: «Характерним явищем масової поезії була її анонімність, безіменність. Поети не надавали особливого значення власним іменам; головне було висловити почуття пролетарів і селян».⁵

Ми розуміємо бажання за всіх обставин підкреслювати магічну силу числа 1917, але прив'язувати до нього початки української радянської літератури цілком безпідставно. Поперше і насамперед, тому, що радянська влада утвердилася на Україні щойно в 1920 році, на три роки пізніше, ніж у Росії. Подруге, як це ми ствердили раніше, всі українські письменники, уже відомі на той час, або вийшли на еміграцію, або, не прийнявши радянської влади, лишилися у внутрішній еміграції.

Але, можливо, письменники молодшого покоління, що входили в літературу перед революцією чи разом з нею, може, вони відразу прийняли радянську владу і поклали початок радянській літературі на Україні, ще заки нова влада встановилася? Також ні.

Щоб говорити конкретно, можемо перейти поіменно тих, кого тепер вважають головними творцями української радянської літератури.

Загальновизнаний тепер метр її Павло Тичина перший вірш надрукував у 1910 році, першу збірку видав у 1918. Жадного радянського вірша в ній немає. Зате у поемі «Золотий гомін» Тичина патетично вітав проголошення Української Народної Республіки — головного ворога радянської влади. Тим то Леонид Новиченко зовсім слушно першу збірку Тичини «Соняшні клярнети» не вважає радянською. «У цій книжці, — каже Новиченко, — вже з повною силою проявились і самобутній талант, і тонка художня майстерність автора, — і разом з тим вона була лише передісторією, лише прологом до його дальшого шляху».⁶

Ясно. Ще ясніше зі збіркою «Замість сонетів і октав». Новиченко

---

3. «Матеріяли до вивчення історії української літератури», т. V, ч. I. Київ, 1963, стор. 8.

4. «Історія української літератури», т. 6. Київ, 1970, стор. 96.

5. Там само, стор. 95.

6. Леонид Новиченко, Поезія і революція. Київ, 1956, стор. 18.

категорично збуває її таким твердженням:

«На сьогодні ця книжка майже повністю вмерла для читача, і тому немає потреби докладно її розглядати».

І ще:

«... в цілому книжка говорила про нерозуміння поетом революційної дійсності з її гострою клясовою боротьбою. Головним предметом непорозумінь для Тичини, як і для деяких інших представників старої інтелігенції, виявилось питання про революційне насильство...»⁷

Ми категорично не погоджуємося з Новиченком, бо «Замість сонетів і октав» — одне з кращих поетичних досягнень Тичини, воно належить у літературі до явищ невмирущих; але знаємо, чому Новиченкові не хочеться «докладно» його розглядати, бо одна з антистроф закінчується питанням, чи прийняти радянську владу, і то висловленим у такій несприйнятній для теперішнього радянського літературознавства формі: «Хіба й собі поцілувать пантофлю папи?» Дата виходу в світ збірки «Замість сонетів і октав» — 1920 рік. Натоді Тичина лише ставив питання про радянізацію, позитивно розв'язав його дещо пізніше.

Зовсім просто було з Максимом Рильським: до ув'язнення в 1931 році він ухилявся від політики і зовсім демонстративно від радянізації, так що зарахування його до основоположників радянської літератури треба вважати найбезпідставнішим.

Син поміщицького прикажчика з Полтавщини, один з найпопулярніших письменників двадцятих років — Остап Вишня (справжнє ім'я й прізвище — Павло Губенко), хоч і відбудув десятирічне ув'язнення, теж вважається тепер одним з головних творців української радянської літератури. Але відколи він до неї пристав? У всякому разі не відразу. В його автобіографії читаємо:

«Як ударила революція — завертівся. Бігав з Центральної Ради в університет, а з університету в Центральну Раду. Тоді до св. Софії, з св. Софії до „Просвіти“, з „Просвіти“ на мітинги, з мітинга на збори, зі зборів в Центральну Раду, з Центральної Ради на з'їзд, із з'їзду на конференцію, з конференції в Центральну Раду. До того було ніколи, що просто страх...»

Це аж ніяк не подібне на радянську діяльність. Як активний діяч УНР, Вишня опинився з її урядом 1919 року в Кам'янці Подільському і там написав перший фейлетон і надрукував його в газеті «Народна воля» за підписом Павло Грунський.

Далі з автобіографії:

«Жив я в Києві. В Харків „мене переїхали“ 1920 року, в жовтні місяці, а в квітні місяці 1921 року почав я працювати у „Вістях“ з Вас. Блакитним».

---

7. Там само, стор. 53, 54.

Розшифровується це просто: органи ЧК заарештували його в Києві в жовтні 1920 року й перевезли до Харкова. Звільнив його з ув'язнення в квітні 1921 року Василь Еллан-Блакитний і взяв на роботу до «Вістей». Так виглядає формальна дата перетворення Остапа Вишні на радянського письменника.

Досі була мова про письменників не пролетарського роду. Тож, можливо, раніше стали радянськими письменники й поети робітничо-селянського походження: такі, як Андрій Головка і Володимир Сосюра? Ні, не інакше було й з ними.

Андрій Головка, якого цитований довідник «Письменники радянської України» називає «одним з основоположників української радянської літератури», теж починав з перебування в петлюрівській армії, з якої десь у 1920 році перейшов до Червоної, а з 1923, коли появилася друком перша збірка його оповідань «Дівчина з шляху», можна вважати Головка радянським письменником.

Про такі біографічні подробиці, як перебування письменників в армії УНР, сучасні радянські літературознавці ніяк не люблять говорити, і коли вже немає виходу, то висловлюються так туманно, що годі зрозуміти. Наприклад, про 1918 рік у біографії Андрія Головка «Українська Радянська Енциклопедія» говорить: «Сам він вважав, що перебував тоді осторонь великих революційних звершень». Отакий енциклопедичний стиль, і спробуйте за цією димовою завісою, розгадати, що йдеться про перебування в армії УНР. Але випадково зраджує істину інше джерело, в якому про Головка читаємо:

«1918 рік: мобілізовано в петлюрівську армію, протягом півтора місяця працює секретарем військового армійського видавництва в Кременчуці. Тікає звідти і стає бійцем Червоної армії...»⁸

А вже з пролетарем Володимиром Сосюрою ніяк не виходило заховатися: сам він опублікував у журналі «Червоний шлях» (1925) спогади, в яких і розповів, що понад рік перебував у Петлюри. Щирий у своїх висловлюваннях лірик, він згадує про це й у поезії, мовляв, пішов до Петлюри, бо в нього «штанів не було». У тих самих спогадах є розповідь і про вірші, призначені для уенерівської преси, які відомий поет Володимир Самійленко чомусь не схвалив до друку. Так і вийшло, що перший радянський вірш Сосюри «Червона зима» датується щойно 1921 роком.

Варто підкреслити ці дати: як перейти по одному всіх письменників, яких сьогодні зараховано до основоположників радянської літератури, скрізь виявиться дата їх пізнішої радянзації — десь по двадцятому році. Правда, є гурт революційних поетів, які

8. «Матеріали до вивчення історії української літератури», т. V, ч. I, стор. 201.

визначилися ще перед двадцятим роком. Це — т. зв. «перші хоробрі». Але їх радянськість така сумнівна, що й ортодоксальні літературознавці визнати їх зачинателями української радянської літератури ніяк не хочуть. Але про них далі.

Радянські літературознавці й самі відчують, що, поклавши початок радянської літератури на 1917 рік, їм доводиться потрапляти в труднощі, а то й суперечити самим собі. Наприклад, Леонид Коваленко стверджує наступне:

«У період громадянської війни на Україні радянським критикам довелося працювати в надзвичайно важких умовах. Внутрішня й зовнішня контрреволюція довгий час не давали можливості організувати більш-менш стале літературне життя, зокрема видання книг, журналів та газет...» «Фахівці-філологи старої школи майже всі працювали в буржуазній пресі (здебільшого націоналістичній)...» «У незрівняно кращому — щодо умов праці — стані перебувала буржуазна критика. Вона мала великі й усталені організаційні та видавничі традиції... досвідчені кадри, широкі можливості для друку...»⁹

Ледве чи за таких умов можна говорити вже в 1917 році про початки української радянської літератури. Та не відразу ця дата була й прийнята. Не маючи змоги встановити коли саме її прийняли, можемо лише ствердити, що її кладе в основу перший канонізований «Нарис історії української радянської літератури» 1954 року.

Усі попередні підручники, давно визнані шкідливими й вилучені з ужитку, особливо перші, писані по живих слідах, точніше і, на перший погляд, правильніше датували зародження української радянської літератури. Наприклад, Володимир Коряк клав цю дату на 1919 рік, знову ж таки керуючися тенденційними міркуваннями: хотівши право називатися основоположниками радянської літератури закріпити за своїми однопартійцями-боротьбістами, які того року саме активізувалися в літературі. Микола Плевако йде ще далі і в «Хрестоматії нової української літератури» (1923-26) говорить про 1920 рік. І цю дату ми вважаємо найближчою до істини.

Перші літературні організації

Ця книжка починається з заперечення тверджень офіційного літературознавства, які стали вже втертими штампами: ніби комуністична партія вже з перших днів революції піклувалася клясичною літературною спадщиною і відразу заходила коло творення нової, пролетарської літератури.

---

9. Леонид Коваленко, На світанку української радянської критики. «Радянське літературознавство», 1962, ч. 4, стор. 48-49.

Дійшовши до теми постанов перших літературних організацій, мушу ще раз повторитися і заперечити вже канонізовані твердження подібного типу:

«Відразу ж після перемоги Жовтня, коли на шостій частині плянети перемогла робітничка кляса і її спільник — трудяще селянство, почався процес формування нової художньої інтелігенції. Почалося творення мистецької культури, проїнятої ідеями марксизму-ленінізму, ідеями революційного перетворення світу».¹⁰

Або ще далі:

«Літературному життю, друкованим органам, вихованню молодих письменників Комуністична партія, організатор і керівник будівництва нової радянської культури та мистецтва, приділяла постійну увагу.

«У важких умовах громадянської війни і перших років відбудови, ще до створення масових літературних організацій, партія і уряд докладали величезних зусиль, щоб донести до широкого читача твори українських класиків і революційних письменників. Поряд з агітаційною літературою видавалися твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського...»

Ми вже бачили, що муравйовці в 1918 році не «доносили до широкого читача твори українських класиків» у Києві, а просто стріляли за українське слово чи Шевченків портрет у хаті. Властиво більшовикам не було коли замислюватися і над творенням своєї пролетарської культури: на це у боротьбі за владу їм не вистачало часу. «Піклування» літературою траплялося їм виявляти хіба в тих окремих випадках, коли вона ставала їм уперек на дорозі до влади, наприклад, у постаті українського поета Грицька Чупринки, якого вони розстріляли в 1921 році.

Насправді було зовсім інакше. Наслідком Лютневої революції і проголошення Української Народної Республіки в Києві упали всі царські заборони з українського слова і почалося стихійне самовизначення і буйне відродження української літератури. Це був своєрідний і неповторний у своєму динамізмі період літературного грюндерства: як гриби по дощі, з'являлися і в умовах калейдоскопічних змін влади й пересування фронтів, так швидко зникали періодичні й неперіодичні журнали, альманахи, літературні угруповання, які не мали нічого спільного ні з марксо-ленінською ідеологією, ні тим більше з соціалістичним реалізмом, зародки якого хоче там бачити офіційне радянське літературознавство.

Одним з прикметних явищ того часу був журнал «Книгар» (1917-20), редактором якого спочатку був Василь Королів-Старий, а потім Микола Зеров. Співробітники: Д. Дорошенко, М. Садовський, Л.

---

10. «Історія української літератури», т. 6. Київ, 1970, стор. 6.

Старицька-Черняхівська, М. Сріблянський, П. Зайцев, П. Филипович.

Вистачає цього переліку імен, щоб переконатися, що «Книгар» до тих журналів, якими «піклувалися» більшовики, не належав. Зрештою, ось йому сучасна характеристика:

«У вступній статтейці до першого номера («Книгаря» — І. К.) проголошувалося, що журнал, власне, має займатися „виключно справами видавництва“, буде „спокійним і безстороннім літописом нашого письменства...“ Однак, як і всі породжені, керовані і підтримувані буржуазними групами, партіями та організаціями, а відтак й урядами, журнали, він насправді об'єктивним і аполітичним не був... За все трирічне існування „Книгаря“ (а він виходив щодо кількості номерів систематично) в його „безсторонніх“ матеріалах не знаходимо жадної не те що прихильної, а хоч би сумлінної оцінки більшовицького видання. Ці видання явно і ретельно обходяться, замовчуються. Коли ж вони й рецензувалися (як було, наприклад, з відгуком на щомісячник Уккранаргоспу „Народное хозяйство Украины“, поданим до „Книгаря“, до речі, „ще за панування комуністичної влади“ — як зазначається у примітці від редакції), то тут робиться все, щоб протягти свої ворожі до народної влади ідеї, показати її „безперспективність“, перекрутити факти на догоду націоналістичним уподобанням».¹¹

Читач легко переконається, що ця довга цитата може бути найкращим доказом «від противного», що «Книгар» аж ніяк не слабував на прихильність до «народної влади» більшовиків. Ще одне не позбавлене інтересу в цитованому уривку — як легко, жонглюючи стереотипними фразами, радянський автор зраджує сам себе: виходить, до «Книгаря», який сумлінно реєстрував усі видання, надійшло лише одне більшовицьке, і то російською мовою. Чи не чудова ілюстрація, як більшовики піклувалися українською культурою?

Більш-менш того самого напрямку, що й «Книгар», трималися журнали: «Літературно-науковий вісник», «Шлях», «Універсальний журнал», «Літературно-критичний альманах». Цей самий автор називає їх просто «буржуазними».

Очевидно, лівіші були видавані боротьбістами В. Чумаком і В. Елланом-Блакитним «Червоний вінок» (1919) і «Зшитки боротьби» (1920), але вже з попереднього ми бачили, що в основоположні документи радянської літератури їх не приймають.

Також у 1919 році Михайль Семенко заклав організацію футуристів, що спочатку мала назву «Флямінго». Десь тоді почали згуртовуватися неокласики. Символісти того щедрого на творення

---

11. Л. М. Коваленко, На світанку української радянської критики, «Радянське літературознавство», 1962, ч. 4, стор. 49.

літературних організацій 1919 року об'єдналися в угрупованні «Музагет» і видали журнал тієї ж назви (перед тим «Літературно-критичний альманах» 1918). Але недобре висловлюється про «Музагет» цим разом «УРЕ»:

«... літературно-мистецьке угруповання. Виникло в Києві 1919 року і об'єднувало поетів та мистців різних напрямів, переважно естетсько-символістичних тенденцій (Я. Савченко, Ю. Меженко, Д. Загул, В. Ярошенко та ін.). Плутаність ідейно-творчих засад (намагання поєднати символізм з громадськими мотивами) визначила нежиттєвість угруповання...»

Отак ми перейшли майже все, що появилось в ті неспокійні 1918-20 роки і покищо не натрапили на видання чи організацію, що без закиду могла б назватися пролетарською чи радянською. Може, врешті, таким був тижневик «Мистецтво», орган уже радянської установи — Всеукрліткому, що виходив у 1919-20 роках? За твердженням «УРЕ», цей журнал «об'єднував передові мистецькі і літ. сили після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні». Але ні. Поперше, «УРЕ» утаїла, що редагували його боротьбісти Гнат Михайличенко і футурист Михайль Семенко, а подруге, про нього висловлюються недобре історики літератури. Кажуть вони, що не було в ньому однастайности поглядів: «майже поряд висловлювалися абсолютно різні, протилежні погляди». Звичайно, унітарна ідеологія не любить такого. Але цитую далі:

«У першому номері „Мистецтва“ за 1920 рік вміщені статті В. Чумака „Революція як джерело“ та М. Бурачека — „Коллективна творчість і шляхи національного мистецтва“. Чумак, спираючись на перші зразки пролетарської літератури надхненно стверджував її велике майбутнє. Революція, писав він, є джерелом і творчим об'єктом сучасного мистецтва, бо захоче в собі, у величі свого процесу, невичерпні художні вартості». А десятьма сторінками нижче художник М. Бурачек, щиро помиляючись, але глибоко переконаний у своїй правоті, намагається доводити, що „як нема пролетарської таблиці множення, так і не може бути пролетарського мистецтва“».¹²

У цій тираді нам не зрозуміле, чому Бурачек «помилявся» і чому «щиро»? Останнє, мабуть, на те, щоб заднім числом реабілітувати маляра, який пізніше був визнаний радянським. Щождо «помилявся», то на це годі було б шукати вияснення у науковому літературознавстві: адже він просто висловлював своє переконання (до речі, підтвержене дальшим розвитком подій), тим часом як автор цитати, у цьому випадку С. Крижанівський, куди в гіршому становищі: він висловлює не власні, а накинені йому думки.

¹². «Історія української літератури», т. 2. «Радянська література», Київ, 1957, стор. 59.

Та, абстрагуючися від цього, мусимо ствердити, що в цій строкатості літературних журналів і угруповань досі так і не бачимо чисто пролетарської появи. Чи справді таки нічого не було? Ні, одне таки знайшлося: шостий том «Історії української літератури» усьому цьому протиставляє «Вісник українського відділу Народного комісаріату справ національних», що виходив 1918 року (з 23 липня)... в Москві. Друкувалися в ньому Іван Кулик і ще кілька пропагандистів-версифікаторів.

Отак виглядає насправді більшовицька опіка українською культурою за перших років революції.

На цьому закінчимо огляд першого по сімнадцятому році періоду гуртування літературних сил. Його можна обграничити 1917-20 роками.

Два висновки здаються нам тут важливими: 1) аж до двадцятого року включно усе ще відсутня пролетарська чи (пізніша її назва) радянська література; 2) помітний занепад літературного життя, почавши з 1921 року. Тут ледве можна назвати з нових появ Поліщуків «Вир революції» (Катеринослав) і «Шляхи мистецтва» (Харків).

Можна так зрозуміти, що посереднє пояснення на це дає шостий том «Історії української літератури» (стор. 64): перехід центру літературного життя (разом з столицею) з Києва до Харкова і післявоєнна господарська руїна. Нам напрошується ще одне пояснення: закінчилася громадянська війна, більшовики зміцнилися при владі, і урвалося літераторам вільне козакування. Хоч більшовики ще не мали позитивної літературної політики, вони вже мали негати́вну: заборонене все, що проти нас (з включенням того, що не визначилося: хто не з нами, той теж проти нас), ми ще не маємо поняття, якої літератури хочемо, але дозволяємо існувати лише тій, яка декларативно висловлюється за нас. Так приблизно можна формулювати перші емпіричні кроки народження більшовицької літературної політики. Накладаються перші гальма, і звідси пригасання літературного життя. Відтепер, хто хоче заснувати літературну організацію, яка розраховує на підтримку влади, той мусить її реєструвати у відповідних органах.

І ось перший приклад. У квітні 1922 року Головополітосвіта Наркомосу затвердила статут першої офіційно визнаної владою літературної організації «Плуг». Засновник її Сергій Пилипенко. Це початок нового етапу. У статуті нової організації було записане:

«Спілка „Плуг“ ставить собі за мету об'єднання розпорошених досі селянських письменників, що, ґрунтуючися на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, ідуть разом з останнім до утворення нової соціалістичної культури і ширять ці думки серед селянських мас України без різниці національностей».

Крім С. Пилипенка, до «Плугу» початково входили: Д. Бедзик, С. Божко, М. Биковець, В. Гжицький, А. Головка, Г. Епик, Н. Забіла, І. Кириленко, О. Копиленко, А. Панів, П. Панч, І. Сенченко, В. Таль, П. Усенко, В. Чередниченко, І. Шевченко, В. Штангей та ін. Пізніше «Плуг» розростався, і відбувалася флюктуація членства між ним й іншими організаціями, власне поповнення інших коштом «Плугу», головне — «Гарту» й пізнішої ВАПЛІТЕ. Сам же «Плуг» розрісся до розмірів масової організації. До нього приєдналося чимало талановитих письменників і велике число початківців з усієї України. Для їх охоплення були потворені філії «Плугу», які провадили культурну роботу на селі. У цій масовості була сила і слабкість «Плугу». Позитивним було те, що плужани на селі вели масову культурно-освітню роботу, ширили національну свідомість; слабкість була у великій кількості малоталановитих і малокультурних людей, що йшли в літературу, і «плужанство» стало символом просвітянства, літературного примітивізму, графоманства.

Але добрий організатор, Сергій Пилипенко як голова «Плугу» має незаперечні заслуги. Саме завдяки йому до активізації літературного життя спричинилися літературні вечори, так звані «понеділки», влаштовувані в Селянському будинку Харкова. Пилипенко всіма приступними засобами боронив членів своєї організації від несправедливих нападів чи політичних обвинувачень, яких не бракувало вже й тоді. За це його величали почесним прізвиськом «папаша».

Хронологічно другою з визнаних партією літературних організацій була Спілка пролетарських письменників «Гарт», заснована в січні 1923 року. До неї належали, крім засновника й керівника її Василя Еллана-Блакитного, визначніші на той час українські письменники: І. Дніпровський, О. Довженко, М. Йогансен, П. Тичина, М. Хвильовий. Були такі, що одночасно належали до «Плугу» й до «Гарту»: О. Копиленко, І. Сенченко, В. Сосюра та ін. У затвердженому 26 січня 1923 року Головополітосвітою статуті «Гарту» значилося (пункт 2): «В основу своєї праці спілка „Гарт“ кладе марксівську ідеологію й програмові постулати Комуністичної партії».

Рік пізніше у статті «Без маніфесту» В. Еллан-Блакитний цю політичну заангажованість конкретизував ще виразніше:

«... „Гарт“ є передусім організацією *громадською*, що в основу своєї праці кладе марксизм та його прогартоване в революційній практиці видання — *ленінізм*. Програма „Гарту“, його загальні громадські завдання — програма Комуністичної партії, на *принципових рішеннях котрої він будує свою політику в галузі культури*».

Тих письменників, що не визначили себе ні пролетарськими, ні селянськими і не декларували вірності радянській владі, але й одверто не виступали проти неї, — називали тоді *попутниками*. З

них у периферійному натовді Києві вже існувало на той час не оформлене організаційно товариство неоклясиків й утворене в 1924 році об'єднання «Ланка», перейменоване 1926 на «Марс».

До неоклясиків належало, за терміном, запозиченим з сонета М. Драй-Хмари «Лебеді», «п'ятірне гроно»: визнаний усіма метр цієї групи Микола Зеров, Максим Рильський, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт. Близькими до них були ще кілька письменників (Віктор Петров, Борис Якубський).

Основну групу «Ланки» творили Борис Антоненко-Давидович, Михайло Івченко, Яків Качура, Григорій Косинка, Тодось Осьмачка, Валеріян Підмогильний, Євген Плужник, Яків Савченко.

Під датою 10 квітня 1925 року появляється перший директивний партійний документ стосовно літератури «Про українські художні угруповання». Постанова констатує, що «ні одна з існуючих літературних організацій, у тому числі й „Гарт“, не можуть претендувати на єдине представництво партії в ділянці художньої літератури і на монопольне проведення партійної лінії в цій ділянці».

У цих словах ще чути ліберальний дух середини двадцятих років, як і в наступній констатації Політбюро, якою воно (цитую дослівно) «визнає за шкідливе агітацію проти „Гарту“, начебто організації націоналістичної, ворожої партії та інше».

Це останнє твердження вимагає деякого пояснення. Саме тоді в КП(б)У переборена була русофільська лінія нігілістів у національному питанні Е. Квірінга і Д. Лебеда. Їх усунуто з керівництва партії і розпочато українізаційний курс. У плані цього повороту Політбюро ЦК КП(б)У і боронить українську літературну організацію від нападів російських шовіністів, що сиділи там само в Харкові й були організовані у Пролеткульті чи у Всеукраїнській асоціації пролетарських письменників, що складалася з росіян.

Назагал Політбюро оцінювало «Гарт» позитивно за те, що він «за час існування виконав велику працю щодо об'єднання навколо партії і радянської влади найбільш живих і талановитих сил сучасної української літератури та поезії».

Так само позитивно цінувало Політбюро і працю «Плугу». Тут до речі буде зауважити характеристичний деталь: у цій постанові висловлена недвозначна претенсія партії на керівництво літературою, і один пасус має вже чисто директивний характер:

«... Місцеві осередки „Плугу“ можуть виникати тільки там, де є партійні організації, що можуть керувати їхньою роботою. ЦК пропонує організаціям взяти на себе ці завдання і ні в якому разі не допускати відриву місцевих груп „Плугу“ від партії».¹³

13. Усі ці цитати з постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про українські художні угруповання» за збірником «Культурне будівництво в Українській РСР», т. I, Київ, 1959, стор. 279-280.

Щодо попутників, то в цій постанові цікаве лише те, що до них зараховано київську «Ланку», що гуртувалася навколо журналу «Життя й революція». Докладно ж політика партії стосовно попутників була зформульована місяць пізніше в резолюції ЦК КП(б)У від 18 червня «Про політику партії в галузі художньої літератури»:

«Щодо „попутників“, — говориться в резолюції, — необхідно мати на увазі 1) їх диференційованість; 2) значення багатьох з них як кваліфікованих „спеціалістів“ літературної техніки; 3) наявність коливань серед цього прошарку письменників. Загальною директивою повинна тут бути директива тактичного і бережного ставлення до них, тобто такого підходу, який би забезпечив усі умови їх переходу на бік комуністичної ідеології. Відсіваючи антипролетарські та антиреволюційні елементи (тепер дуже незначні), борючись з ідеологією, що формується, нової буржуазії серед частини „попутників“ змінювального толку, партія повинна терпеливо ставитися до проміжних ідеологічних форм, терпеливо допомагаючи ці неминуче численні форми зживати в процесі все тіснішого товариського співробітництва з культурними силами комунізму».¹⁴

Таке толерантне поводження з попутниками було лише в офіційній резолюції, насправді, особливо на Україні, попутники, бодай більшість їх, такої благодаті «толерантного й бережного» ставлення тоді вже, а й поготів у наступні роки не зазнали. Багато правдивіше ставлення до попутників зформульоване у спогадах Юрія Смолича:

«... Харків — тодішня столиця України — був *пролетарським* центром України, а Київ — колишній одвічний столий град — уважався в ті роки (мова приблизно про 1926 рік — І. К.) осердям українського міщанства; тож і ми всі, харків'яни, якщо не почували, сказати б, клясової ворожості до киян, то дивилися на них принаймні зверхньо, зневажливо. А подруге, ми, „гартованці“, члени взагалі єдиної натоді організації письменників, котрі проголошували себе *пролетарськими*, до групи київських літераторів ставилися з неприхованою неприязню, вважаючи їх у масі (принаймні в організаціях „Ланка“, пізніше — „Марс“) не „на сто відсотків“ радянськими, частково — антирадянськими, а в окремих особах — просто контрреволюційними. І виявлялась така наша позиція не лише в затаєних особистих антипатіях, але й — агресивно — в наших виступах на різних частих тоді диспутах та дискусіях, а також і в критичних опусах у пресі».¹⁵

14. Там само, стор. 294.

15. Юрій Смолич, Розповіді про неспокій немає кінця. Київ, 1972, стор. 99-100.

У цих словах точно схарактеризована ситуація попутників того часу.

Можемо зробити попередні підсумки. Насамперед можна ствердити, що літературні організації другого періоду групування літературних сил, що починається з утворення «Плугу» в 1922 році, відбувалося на ясніших і мистецьких і політичних позиціях, і це назагал забезпечувало їм відносно тривале існування. Але немає правила без винятку, і в нашому випадку цим винятком став пролетарський «Гарт», в якому ледве по двох роках існування зайшла глибока криза, яка швидко закінчилася його розвалом.

З цим пов'язані дві важливі події в історії української радянської літератури двадцятих років: початок літературної дискусії й утворення ще однієї літературної організації — ВАПЛІТЕ.

У цих подіях головну роль відіграли три визначні постаті: керівники «Плугу» і «Гарту» Сергій Пилипенко і Василь Еллан-Блакитний та Микола Хвильовий.

Спочатку про перших двох.

Очолюючи дві різні соціальним призначенням літературні організації — одна для обслуговування села, друга — міста, — Пилипенко і Еллан у певному розумінні були конкурентами і часто сперечалися, але наставлення до літератури, розуміння її ролі у них було засадничо однакове. Зрештою, їх єднало і спільне минуле: обидва раніше належали до Української партії соціалістів-революціонерів. На час революції Пилипенко був членом, а Блакитний кандидатом у члени її ЦК. Пилипенко у 1918 році розійшовся з есерами і вступив до КП(б)У. До того самого, але дещо іншим шляхом дійшов і Блакитний: ставши спочатку одним з творців партії боротьбистів, що вийшла з лівого крила есерів, він був ініціатором ліквідації цієї партії і з групою інших боротьбистів на початку 1920 року перейшов до КП(б)У. Однакова у них була й газетна практика: Пилипенко, будучи в есерах, редагував газету «Народна воля», а в двадцятих роках у Харкові — «Селянську правду»; а Блакитний, будучи редактором боротьбистської газети «Боротьба», у Харкові очолив урядову газету «Вісті ВУЦВК».

Можна думати, що це не лишилося без впливу на їх уявлення про роль літератури: як газетярі й партійні діячі, вони насамперед клали наголос на масовість літературних організацій, головною метою яких мало бути ширення культури взагалі, літературної зокрема, в широких масах робітництва й селянства.

У принципі це була корисна думка, і не так «Гарт», як «Плуг» відіграв значну роль в активізації інтелігентських чи напівінтелігентських шарів села, що тяглися до відроджуваної української культури і цим сприяв зміцненню позицій української мови за тодішньої політики українізації проти агресивних тенденцій

великодержавного шовінізму. Видно, й партія так само пізніше цінувала роллю «Плугу», розстрілявши його керівника одним з перших у терорі 1933 року.

Але ці добрі наміри й корисну культурну діяльність належало відокремити від літератури в якихось відповідніших масових організаціях, бо масовість загрожувала зниженням літературних критеріїв, а тим самим прирікала українську літературу на животіння на провінційному рівні.

Ці думки вже по короткому існуванні літературних організацій дозріли в їхньому середовищі. Але якщо в «Плузі» беззастережно визнавано авторитет «папаші»-Пилипенка і цим збережена була єдність організації, зовсім інакше було в «Гарті». Тут виходить на сцену третій персонаж нашої історії — Микола Хвильовий, що виніс з революції романтичні ідеї нового відродження культури, яке він назвав «азіятським ренесансом». Україні, за його концепцією, в «азіятському ренесансі» випадала винятково важлива роль, як і всім країнам, що за попереднього колоніального становища не встигли себе виявити, а тим самим і мали ще не зужиті творчі потенції для цілком оригінального їх вияву. Можна сперечатися, наскільки ці ідеї були дозрілі і філософічно обґрунтовані. Не це істотне: головне було в тому, що для виконання своєї місії Україна мала вздвигнути власну національну культуру на рівні всіх її, культури, європейських досягнень. Для цього література мала почати з того, що попрощатися з масовізмом.

Хвильовий почав з того, що без згоди і навіть без відома амбітного Еллана, який через «Гарт» хотів зосередити в своїх руках керівництво усім культурним процесом, заснував у середині 1925 року з членів цієї ж організації вужче товариство письменників під назвою «Урбіно», яке видало одне число альманаха «Квартали».

Варті уваги самі назви. Урбіно мало подвійний сенс: поперше, це назва італійського міста, батьківщини Рафаеля, чим підкреслювалося прагнення учасників гуртка до мистецької досконалости, символом якої на той час звично було вважати саме Рафаеля, а не котрогось іншого з майстрів італійського ренесансу; подруге, Урбіно своїм звучанням асоціювалося з словом урбанізм і засвідчувало прагнення цього гурту письменників до творення урбаністичної, міської культури, так важливої для на той час в основному селянської України. Цим самим мотивовано й назву альманаха «Квартали».

Про наявність у «Гарті» внутрішньої організації «Урбіно» Еллан-Блакитний довідався щойно по появі «Кварталів», і це загостило його конфлікт з Хвильовим, фактично стало причиною ліквідації «Гарту». Смерть Блакитного, що сталася 4 грудня 1925 року, лише завершила те, що неминуче й так наближалося до кінця. Два тижні

пізніше, 20 грудня гурт письменників опублікував у додатку до «Вістей» «Культура і побут» листа, в якому повідомлялося, що вони виходять з «Гарту», «Плугу» і «Жовтня» (київське угруповання споріднене з «Гартом» — І. К.), щоб утворити нову літературну організацію: Всеукраїнську академію пролетарської літератури, скорочено — ВАПЛІТЕ. Насправді це повідомлення було зроблене заднім числом, бо ВАПЛІТЕ була утворена ще за життя Блакитного 20 листопада 1925 року.¹⁶

До ВАПЛІТЕ за короткий час її існування належало, як свідчить Юрій Смолич, двадцять сім чоловік: Бажан, Вражливий, Громов, Демчук, Дніпровський, Досвітній, Епик, Іванов Павло, Йогансен, Квітко, Куліш, Коцюба, Копиленко, Лейтес, Любченко, Майський, Панч, Сенченко, Слісаренко, Смолич, Сосюра, Тичина, Фельдман, Хвильовий, Шкурупій, Яновський, Яловий.

У цьому Смоличевому переліку лишився забутий ще один з організаторів ВАПЛІТЕ — Олександр Довженко.

Першим президентом ВАПЛІТЕ був обраний Михайло Яловий (псевд. — Юліан Шпол), віце-президентом — Микола Хвильовий, секретарем — Олекса Слісаренко.

Утворення цієї організації, що, протиставивши себе іншим, масовим, літературним організаціям, поставивши головну вимогу перед літературою — якість, визначило хід літературної дискусії 1925-28 років.

---

16. «Історія української літератури» (т. 6, стор. 36) помилково кладе дату утворення ВАПЛІТЕ на січень 1926 року. Насправді нам відоме з архіву Аркадія Любченка, що організаційне засідання ВАПЛІТЕ відбулося 20 листопада 1925 року у приміщенні ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління), в якому працювало багато майбутніх ваплітян (див. «Легкосиня даль. Ваплітянський збірник», упорядник Юрій Луцький. Нью-Йорк, 1963. Малюнок між 32 і 33 стор. з написом: «На засіданні 20. 11. 25 у ВУФКУ утворення ВАПЛІТЕ, намалював О. Довженко проєкт жетону для академіків»).

ПАНАХИДА ПО АНДРОПОВУ

Богдан Осадчук

Нещодавно світ вступив у орвелівський рік, а невдовзі по тому помер Юрій Андропов. Який глузд ставити ці дві події поруч, подумає читач, підозрюючи автора в безпідставній тенденційності. Почасти він матиме рацію. Але тільки почасти. Нам не йдеться про причиновий зв'язок між геніяльною утопією Орвела і датою смерти генсека Комуністичної партії Радянського Союзу. Та й твір англійського письменника не пов'язує конкретно того, що в ньому діється, з обранням на заголовок 1984 роком. Закінчивши його в листопаді 1948 року, автор обрав заголовок, переставивши останні двоє чисел. Отож, немає ні причини, ні потреби з самих дат виводити якісь далекосяжні висновки. Справа зовсім не в цьому.

Орвелівська візія тотального поневолення людини стосується не тільки тюремної системи в Радянському Союзі. Вона може здійснюватися в різних варіантах диктатури. Те, що діється в Ірані під владою Хомейні, — також один з виявів новітнього невірництва, реалізованого повсякденно в ім'я релігійного фанатизму. Парадоксом історії можна назвати явище, яке спостерігається на Заході, коли багато інтелектуалістів ставить на першому місці небезпеку встановлення орвелівських страхіть не в поліційно-тоталітарних диктатурах, а в розвитку модерної техніки, у комп'ютеризації громадського й політичного життя високорозвинених промислових країн. Власне ці перелякані технікою західні інтелектуали дали пропагандистам з країн східних деспотій несподіваний аргумент. І там, де всі твори Джорджа Орвела заборонені й ніколи не друкувалися, а за привіз їх з-за кордону чи саме тільки читання ліплять по кілька літ тюрми, люди, що, мабуть, не прочитали, крім партійних директив на цю тему, жадної сторінки орвелівської візії Нового Ладу, вмить закричали: «Ось дивіться, де поневолюють людину, стежачи за нею день і ніч комп'ютерами, не в нас, а на капіталістичному Заході!». Тільки югославські письменники й журналісти не підпали під вплив таких наскрізь орвелівських маніпуляцій і розпочали справжню дискусію на теми про загрози людству, передбачені у візіонерському романі «1984».

Але який зв'язок, врешті, між Орвелом і покійним Андроповим? Гадаю, що, узагальнюючи тему, він передусім у спробі модернізації

тоталітарної системи, у поглибленні й поширенні атмосфери страху. Розрекламовані на Заході каналами КГБ «лібералізм», «поступовість» і «реформаторство» Андропова були невід'ємними складниками здійснення орвелівського образу майбутнього. Це ж, далєбі, не що інше, як практичне здійснення Орвелової фантазії про Міністерство правди.

Радянська дезінформація мала й має багатющу традицію, але останнім часом вона перевершує сама себе. Але це один бік справи. Треба все таки ствердити, що в дійсності ні Сталінові, ні його першорядної ваги не вдалося (тільки досі чи взагалі? — це питання модерного невірництва. Велика заслуга польських дослідників радянського типу тоталітаризму та його різних мутацій у появі солідних студій про еволюцію офіційної мови, зокрема у пропаганді й агітації, але також у публіцистиці, та не в останню чергу й у літературі. Це питання «новомови», перекручення однозначних понять і дефініцій, а не лише спотворення фактів. Саме в цій ділянці польські дослідники, а передусім колишній комуніст, знаменитий поет-футурист Александер Ват, виявили й обґрунтували феномен мовної шизофренії в системі радянського тоталітаризму. Іншими словами кажучи, мова про роздвоєння людської особистости, розчленування свідомости, роздвоєння між дією й думкою. Ті самі люди, які назовні користуються «новомовою», у приватній сфері вживають зовсім інших понять, висловів, окреслень. Але це стосується радше інтимної сфери почувань або дуже конкретних питань поточного життя. Натомість у сфері філософичної й суспільно-політичної термінології протягом шістдесятліття відбулося далекоюжне злиття. Незмінне й безнастанне повторювання фальшивих дефініцій тих чи інших суспільних явищ увійшло в звичку. Коли зважити, що тамошні політичні діячі — зовсім відірвані від реального життя — протягом усієї своєї політичної кар'єри ведуть майже монологи без дискусій, тоді ясно буде, що їхні промови, заяви й статті стають майже єдиним джерелом для розуміння цілоти політичної ситуації.

Є ще один аспект, у світлі якого орвелівська візія зближена з тим, що досі здобує за Нового Ладу при «зрілому соціалізмі». Це система брехні, приховування від суспільства реальних фактів. Бож факти в системі мають бути уявні, а не дійсні, реальні. Що це практично означає, можна було бачити під час хвороби Андропова. Він уже давно був прив'язаний до штучної нирки, хворів на діабет, високий тиск крові, а шеф інформації Замятін уперто говорив про «простуду» генсека. І так тривало до самого кінця. Московські лікарі вже давно списали Андропова на неминучу смерть, а Замятін уперто говорив про скорє видужання від тимчасової простуди.

А проте московське Міністерство правди ще не досконале порівняно з Орвеловим. Бо спостигає вождя смерть — і на мить уся брехня провалюється, бо доводиться підкоритися встановленому колись ритуалові оголошення лікарських бюлетенів про дійсні причини смерті, і тоді вчорашній непомильний і неприступний божок виявляється звичайною слабою людиною, заходить мова про звичайне серце, нирки чи інші органи. У таку мить виявляється у всій ясності недосконалість системи порівняно з візією Орвела.

Відійшов поліціант — повернувся бюрократ

Відійшов Андропов — прийшов Черненко. Помер молодший, став на його місце старший. Здійснився заповіт Брежнєва, спочатку приховуваний по його смерті. Цей заповіт, як останній розділ спогадів колишнього генсека, був опублікований після його унедійснення, аж у січневому числі журналу «Новый мир» за 1983 рік. Але читачі мали нагоду довідатися, що Леонид Ілліч бачив у особі Константина Черненка єдиного гідного наслідника. Але для товаришів з Політбюро, які стали перед проблемою, кому віддати в руки стерно влади, заповіт Брежнєва важив рівно стільки, як торішній сніг. Вибір тоді відбувся швидко: армія, поліція, технократія, зовнішня служба — усі одностайно дали незадовільну оцінку Черненкові. Вирішили обрати Андропова, хоч він був без організованого контролю небезпечний, але хворий, скоро помре. Так і сталося.

Цим разом було складніше і вибори тривали довше. Було троє кандидатів: крім Черненка, Горбачов і Романов. Ці останні двоє молодші. Горбачов, кажуть, здібний, Романов — авантюрик. Обидва здорові і могли б правити яких два десятка років. Але були небезпечні тим, що, можливо, почали б заводити нові порядки, витягати на кремлівські висоти молодий плебс. Старенький Черненко певніший.

Незбагненні шляхи загивання імперій. Чим далі воно заходить, тим більше прагнення зберегти статус кво, лишити все в застоях. Кожне порушення, реформи — становлять не абияку небезпеку. Старики у Кремлі добре це знають. Давно з'їли власні зуби на цьому ділі. І протези доводилося не раз міняти. Тож набирає дедалі більшої сили закон геронтократії, тобто доктрини і практики влади стариків. І Константин Черненко за віком їхній чоловік.

Це не жарт, а сумна дійсність. Наведу один маловідомий факт, що звучить, як анекдота. Коли вождь французьких комуністів проголосив, що його партія орієтується на «трикольор», тобто повертає на національний курс, у Москві схвилювалися. Це було ще

за Брежнєва. Запросили делегацію французького Політбюро. Поїхало двоє догматиків і на прохання Брежнєва склали справоздання. Французи почали говорити, і полилася вода порожніх фраз. І тут перелякані спочатку гості з Парижу побачили, що московські господарі — це дивне товариство: Брежнєв заснув, спали й інші, ще інші заживали якісь таблетки й порошки. Слухав лише один: Суслов. Коли французи скінчили, Суслов збудив Брежнєва, а той подивився спросоння й промовив: «Спасибо, товарищи». На тому скінчилося. У французькому Політбюро спочатку ніхто не хотів вірити двом своїм прочанам.

Треба припускати, що Черненкові буде важче, ніж було Брежнєву й Андропову. Його підтримує геронтократія і більшість ЦК, яка побоювалася заходів Андропова проти корупції. Але проти нього можуть рити зміцнений заходами Андропова КГБ й армія. І він змушений буде йти на компроміси. До чого це доведе, буде видно за пару років. Можливо буде... нова панахида.

КОМЕНТАРІ НА ТЕМУ ДНЯ

Роман Купчинський

На віддалі приблизно сімох хвилин перельоту до Києва і яких п'ятьох — до Львова розміщені нуклеарні ракети НАТО. На випадок війни ці ракети могли б тотально знищити обоє ці міста. Печерська лавра, Софійський собор, собор св. Юра та багато інших історичних пам'яток нашого народу були б тотально знищені протягом кількох хвилин. У можливій майбутній війні можуть зникнути всі живі істоти, й український народ перестав би існувати. Для кожної мислячої людини це незаперечні факти.

Коли американська телевізія висвітлювала фільм «Наступний день», в якому режисурі хотіла показати тотальну руїну після нуклеарної війни, в багатьох містах Америки люди, що бачили той фільм, достоту впадали в психічну травму: плакали, обнімалися, телефонували до рідні й знайомих, щоб заспокоїти їх. Фільм мав найбільшу аудиторію глядачів в історії телевізії.

Не слід було б для порівняння забувати, що невдовзі перед тим демонстровано серійний документальний фільм про війну у В'єтнамі. Це були картини не фіктивного знищення, а дійсного. На

очах глядачів гинули люди, а не актори на телеекрані. Літаки бомбардували села, палили живих дітей, і всі звірства, пов'язані з війною, глядачі спокійно оглядали без особливих емоцій.

Повернімося до українського питання. Немає сумніву, що над народом зависла загроза тотального фізичного знищення від нуклеарної війни. Але за аналогією з двома згаданими фільмами існує ще одна дійсність — минулого і сучасного. Голод 1933 року. У жовтні 1983 року під час дебатів в ООН представник України І. Хміль заперечував перед усім світом, що той голод дійсно був. Доктор історичних наук Хміль, який чудово знає, що голод був, чому він був і які його наслідки, без вагання заперечив смерть шістьох мільйонів його співвітчизників. Але той самий Хміль, мабуть, голосно протестує проти майбутнього нуклеарного знищення українського народу.

Тепер до сучасності. Дефініція геноциду, ухвалена ООН, має кілька значень. Одне з них — лінгвістичний або культурний геноцид. Що означає, що знищення народу має різноманітні форми і не обмежується лише можливістю знищення атомовою бомбою, якою диспонують «імперіялісти в Білому домі». Під сучасну пору зброя, якою диспонує ЦК КПРС і партійний апарат, зокрема в ділянці освіти і культури, вже давно діє, і то зі згубними наслідками для українського народу. Тривала війна проти української свідомости почалася за кілька століть до винаходу атомової зброї, і жертви цієї війни також не актори на екранах телевізорів.

Лякати людей майбутнім знищенням від нуклеарної зброї, повторенням Гірошіми й Нагасакі — виграшна карта: ось як, мовляв, радянська влада боронить право людей на життя. А тим часом Міністерство освіти УРСР працює, як машина лінгвістичного геноциду.

Третя світова війна почалася для українського народу задовго перед початком першої, і зброя ворога — русифікація — подібна до нейтронної бомби: вона винищує людей, а майно зберігає для переможця.

Повернімося знову до ракет НАТО. Вони можуть принести нам тотальне знищення. Але постає питання: чому вони спрямовані на Україну? Адже Україна не загрожує Америці, не готується йти проти неї війною. Якщо на українських землях розміщена ракетна зброя, націлена проти Заходу, — її поставлено там не з волі українського народу чи його уряду. Її поставили там володарі російської імперії, яка простягає руки, щоб загарбати чужі країни, а водночас сьогодні, як і в минулому, без нуклеарної зброї здійснює політику народобивства на Україні.

І ще одне. Відомо, що перед обличчям небезпеки тотального знищення атомовою зброєю деякі європейські країни, наприклад, скандинавські, заради самозбереження жадають, щоб їх території

були вільні від розміщення атомової зброї. Подібні голоси лунають також з країн т. зв. «народних демократій», тобто сателітів Москви. Ніхто не хоче стати жертвою атомового знищення. Таке саме право на оборону має й Україна. Але маріонеткам типу Івана Хмеля бракує мужности сказати це вголос. Їм бракує мужности також і протестувати проти сучасних засобів народовбивства, яке практикує Москва проти українського народу.

«Літературна Україна» від 26 січня ц. р. повідомила, що лавреатом нагороди ім. Павла Тичини за 1984 рік став Ілля Дубинський. Так ухвалили Держкомвидав і Спілка письменників України. Які кваліфікації Дубинського дали йому право стати лавреатом? Як виглядає з постанови, насамперед військові заслуги і партійна біографія, бо, як сказано в повідомленні, він: «ветеран партії, у минулому командир Червоної армії, член Спілки письменників СРСР з часу її заснування...» А як з літературною творчістю? «Портреты и силуэты» (в-во «Дніпро», 1982) і «Всерьёз и надолго» («Радянський письменник», 1983). Відразу постає питання: чому Держкомвидав і Спілка письменників України надали нагороду ім. Павла Тичини російському авторові? Невже бракує українських письменників, гідних такого відзначення?

Якби це був єдиний випадок, можна було б обійтися без коментарів. Але того самого дня, 26 січня, «Радянська Україна» надрукувала допис Олександра Левади, який висуває на державну премію Української РСР ім. Тараса Шевченка кандидатуру Леоніда Вишеславського. Вишеславський, на думку Левади, заслуговує на премію ім. Т. Шевченка тому, що «за ними (віршами Вишеславського) відчувається воля народів до боротьби за своє світле прийдешнє, боротьби проти імперіялістичних паліїв термоядерного планетовбивства...» Дивні критерії, якими обґрунтовується висування кандидатури на літературну нагороду. Але важить не тільки це. Вишеславський, як і Дубинський, російські письменники, а збірка поезій, за яку він має одержати нагороду, називається «Близкая звезда». Кандидатуру Вишеславського висувують: Спілка письменників України, видавництво «Радянський письменник» і редколегія журналу «Радуга». Для ясности додамо: це російський літературний журнал на Україні.

Дивно заповідається літературний 1984 рік на Україні...

У ПОШУКАХ ПАНА

Медитації на тему Ортеги-і-Гассета

Валентин Мороз

Хосе Ортега-і-Гассет не вміщується в жадні схеми як філософ. І все ж він філософ — надиво оригінальний і глибокий, як наш Скворода. Найлегше проголосити його творчість «філософуючим журналізмом»; це вже й робили. Про нього жартували навіть, що він «народився у ротаційній машині», бо майже всі його твори побачили світ на сторінках еспанських газет і журналів, перш ніж зайняти місце на полицях серед блискучих фоліантів. Про Сквороду перші його критики теж казали, що це популяризатор філософії, а не філософ. (До речі, одна з статей Костомарова присвячена полеміці з таким поглядом.)

І все ж обидва мислителі є філософами, глибокими й самотніми, хоч обидва, повторюємо, невмістимі у жадну історичну «лінію» філософії. Зрештою, кожний справді оригінальний філософ не вміщується у схему, бо *починає* її. Різниця лише в тому, що Кант чи Ляйбніц мали довгий ряд послідовників — отже тепер ми бачимо їх у схемі як її початок. Мислителі типу Сквороди, Ортеги чи Якова Беме не мали послідовників (цього типу), і тому стоять зовсім окремо, як ім'я короля в генеалогічній драбині, що не мав нащадків, і лінія кінчається на ньому. Але чи свідчить це про якусь «недорисованість» подібних «філософів без потомства»? Було б ризиковано прийти до цього висновку. Мабуть, причина не в рівні, а в різкій специфічності подібних авторів; вони більше придатні для «негайного вжитку» в людському житті, а не для заснування філософічних династій. (Хтось писав, що французька жінка ніколи не вдягається модно — вона має для цього надто добрий смак. Може, саме тому моди починаються з Франції...)

Про філософію Ортеги-і-Гассета можна писати грубі теми — вони й написані, зрештою. Але нас тут цікавить одна тема, зачеплена найбільше в «Бунті мас» — праці, написаній за пізнього,

третього періоду його творчості, означеному в цілому як етап *раціо-віталізму* (1925-55).

«Бунт мас» — така назва книги, про це говориться практично на кожній сторінці, і в сальоновій розмові про Ортегу найчастіше звучатиме ця тема. Проте в глибині симфонії звучить інша нота. Якщо прислухатися до неї, то стає зрозумілим, що Ортега спонукує нас замислюватися не стільки над темою маси, як над *темою еліти*. Бо коріння того феномену, оцінюваного в принципі негативно, що його автор окреслює як «бунт мас», полягає в *неспроможності еліти* бути, з одного боку, соціально цементуючим чинником, а з другого — вітальними *дріжджами*, які запліднюють суспільство життєво кінечним ферментом. До такого висновку приводить увесь хід думок Ортеги.

Тут він дуже нестандартний, як і в усій своїй творчості. Вже сама категорія *раціо-віталізму* є чимось зовсім свіжим, «позасхемним» з погляду чистої філософії. Проголошуючи неспроможність раціоналізму, Ортега зовсім не збирається стати на позиції іраціоналізму. Просто він дивиться на раціо зовсім з іншого погляду. Розум у нього є основним «штандпунктом», як і в традиційного раціоналіста; проте це не «чистий», даний апріорно розум, що прийшов з-за моря, як той чужий вікінг, що заснував династію і привів до порядку місцеву людність. Розум у Ортеги — не апріорна, трансцендентна сутність, яка приходить і впорядковує життя, потрактоване як «дологічна» стихія, як «м'ясо», що його хтось мусить прошити мереживом нервів і наказових центрів. Розум Ортеги — не даний, а викуваний у процесі самого життя. Людина мусить виробити собі якусь схему, якесь пояснення довколишнього світу, інакше не буде мати елементарної певности, яка велить, що робити і як робити в даній ситуації. Отже, розум з погляду Ортеги — це інструмент, який людина виковує собі в життєвому процесі. Людина в його трактуванні не просто *наділена* розумом; це істота, яка *творить* свій розум як інструмент, без якого неможливо пробитися через життя. Мабуть, уперше в історії філософії саме так підійшли до категорії розуму: не поставили його над життям і не проголосили його по-епікурейському чимось менш значимим від екзистенціального процесу (потрактованого гедоністично). Тут два струмені злиті воедино; розум стає одним з компонентів буйного, справжнього віталізму, а не кайданами його.

Говорити про відвагу й мужність еспанців стало традиційним. Але, можливо, саме в цьому справді еспанська відвага Ортеги-і-Гассета: з одного боку, він сміливо накладає дисципліну розуму на вітальний процес, не боячись «засушити» його; з другого — він будує раціональну систему, сміливо надаючи в ній абсолютну волю віталістичній силі, не боячися, що цей мускулястий кінь занесе в безодню структуру раціо. Це притаманна еспанцям риса: довір'я до

автентичного вітального процесу. Життя твориться, а не дається; смак його в процесі, а не в результаті. (Ортега охоче наводить слова Сервантеса: «Шлях завжди кращий, ніж готель».) Таке довір'я до вітального процесу можливе лише в того типу людини, яка чує в собі велику духовну повнокровність, здатність «налити кров'ю все мереживо жил» (вислів Ортеги); інакше кажучи — здатність своєї духовної потуги керувати й опановувати будь-які вибухи вітальної сили. Звідси — велика симпатія до віталізму, а не страх перед ним. В Іспанії завжди було так: ніколи віталістична реальність не приносилася в жертву схемі. Раціоналістична абстракція приймалася лише тоді, як ставала вітальною категорією. Тому кожна «новація» з світового інструментарію стає в Іспанії дуже скоро національною, еспанською — або не приймається зовсім.

Ортега поводить у даному випадку як типовий еспанець. Він не підкорює розумові життєву стихію і не ставить його в підкорене становище (як це традиційно робилося у філософії), а робить його *живим*. Можливо, в такому баченні категорії розуму є більше еспанізму, ніж у фанданго або в кориді.

Вищенаведена фраза з Сервантеса — не випадкова для Ортеги. Він звертався до свого великого попередника частіше; є в нього навіть «Медитації про дон Кіхота». Він і сам міг би бути названий дон Кіхотом без великого напруження уяви. Бо ким є в принципі дон Кіхот? Це людина, яка має відвагу культивувати стиль життя, що його інші вважають смішним чи безнадійним. Праці Ортеги і були, власне, дилетантизмом з погляду офіційно-академічного філософа. Але справи навіть не в цьому. Ортега пропонує абсолютно нестандартні розв'язки на кожному повороті, чи, може, краще — «вузлі» його концепції. Візьмімо, наприклад, його розв'язку «великого триптиха»: *свобода, обов'язок, обставини*. «Наш світ — це первень приречености, що входить у наше життя», — каже Ортега. Світ або обставини, накинені нам, дані готовими. Але приреченість у нього — це зовсім не фаталістична придавленість долею.

«Нас не виряджено в буття, як кулю з рушниці, що її траєкторія абсолютно передірена. Приреченість, в якій ми опиняємось, опинившись на цьому світі — світ є завжди *цей*, себто теперішній, — полягає в цілком протилежному. Замість того, щоб нав'язати нам одну траєкторію, вона нам нав'язує кілька і таким чином примушує нас — вибирати. Дивний жереб наше життя! Жити — це відчувати фатальний примус користуватися свободою, вирішувати, чим будемо в цьому світі. Ні на одну мить не дозволено відпочити нашому рішанню. Включно коли ми, в розпучі, пускаємося напризволяще, ми вирішили нічого не рішати.

«Отже, невірно казати, що в житті „вирішують обставини“.

Навпаки, обставини — це завжди нова дилема, перед якою нам треба зважуватися. А вирішує наш характер» («Бунт мас»).

Отже — не приреченість коритися обставинам, а приреченість «користуватися свободою!» Не тягар фаталізму, а *тягар вибору*! Ця теза Ортеґи теж винесена з глибин еспанізму: він дуже влучно наводить еспанську приказку: «Широкою є Кастілія» (хоч використовує її в іншому аспекті). Це значить: життя пропонує не фатальну вузину «між Сцілою й Харібдою», а широкий спектр можливостей; далі все залежить від спроможностей до реалізації *вибору*.

Отут ми й підходимо до *теми еліти* (Ортеґа користується терміном «керівні меншини», або «добірні меншини»). Еліта в розумінні Ортеґи — то якісна група, здатна нести на плечах *тягар вибору*. Підкреслюємо: якісна, а не соціальна. Еліта у Ортеґи зовсім не означає соціального стану. «Отже, поділ суспільства на маси та на добірні меншини є поділом не на суспільні кляси, а на кляси людей»; «в межах кожної суспільної кляси є маса і справжня меншина», — каже він. Елітарність зовсім не полягає у зверхньому погляді на «низи».

«Нікому не впаде на думку, що перед цим бурхливим клетотінням маси аристократична постава — це скорчити маніжну гримасу, як панок з Версалью, і цим задовольнитися [...] Ні, хто відчуває глибоке покликання аристократій, того видовище маси хвилює й захоплює так, як різьбаря — вид незайманого мармуру».

Бути аристократом — це в розумінні Ортеґи «геркулесова праця». Так само маса не є в нього апіорно неґативною. «Не йдеться про те, що маса дурна», — каже він. Власне, мова не про масу, а про бунт мас. Автор свідомо розрізняє між традиційною масою і збунтованою масою. «Нормальний примітив» — це з його погляду здоровий компонент здорового суспільства, потрактованого як «складна єдність мас і розбіжних спеціалізованих меншин». «Збунтований примітив» — це «варвар». Що ж є корінням цього бунту, який, на думку автора, веде до витворення катастрофічних духовно-соціальних аномалій? Але найперше: в чому він виявляється? Які видимі симптоми цього бунту? Це «навала мас» — так зветься уже перший розділ книги. «Проста людина, досі підвладна, тепер вирішила правити світом». Маса — це «новий тип людини, який сьогодні запанував у світі»; «почуваючи себе простаком, він проголошує своє право на простацтво й відмовляється визнавати вищі інстанції». Ортеґа зазначає, що це головний клич і фашизму, і комунізму: «проста людина» оголошується основою основ; всякий

принцип ієрархічності ліквідовано. Ортеґа дивиться на це з іронією. Він, з його глибоким відчуттям історії, знає: без ієрархії і відчуття кінечності принципу ієрархічності суспільство розпадається. Якщо кожен мусить бути «як усі», — значить ніхто не чує ні в кому потреби; відчуття суспільства як суми чинників-груп, кожна з яких виконує *незамінну* функцію, зникає. Всі однакові й однакоимірні; я знаю і можу те саме, що й кожен інший. Для чого в такому разі я маю прислухатися до когось і шанувати когось: адже ніхто не вищий, не кращий (і не *інший* — це головне!) від мене.

Це приводить до *герметизації* особи. «Саме тому, що пересічній людині світ і життя здалися відкриттями, її душа замкнулася». «Герметизм і непокірність» — основні риси «збунтованого примітива». Можливо, саме ця теза про *герметизацію* душі є найважливішим відкриттям Ортеґи. В усякому разі він сам надає цьому феноменові першорядного значення:

«Отож я тверджу, що в цій облітерації пересічних душ полягає бунт мас, а в бунті мас, у свою чергу, полягає та гігантська проблема, що сьогодні стала перед людством».

Герметизм і непокірність — антитеза ієрархічності. Алеж «людське суспільство є суспільством у міру свого аристократизму», — в цьому Ортеґа глибоко переконаний. Без «добірних меншин», на його думку, «людство втратило б свої найістотніші риси». Поняття аристократизму у нього нерозривно зв'язане з ієрархічністю: «Володіти і слухатися — вирішальні функції у кожному суспільстві». Проте це не означає в Ортеґи панування однієї соціальної групи над іншою; хто не зрозумів цього — той не знайде ключа до його «царства».

«Під масою — я застерігався з самого початку — не слід розуміти зокрема робітників; це слово окреслює не якусь суспільну клясу, а радше рід людини, який нині можна знайти серед усіх суспільних кляс, який таким чином репрезентує нашу добу, над якою він переважає та панує» («Бунт мас»).

Та й «слухатись» означає в Ортеґи зовсім не те, що вкладає у це поняття буденна практика: «Але слухатися не означає терпіти владу (терпіти — це приниження), а радше навпаки: шанувати й підтримувати її з почуття солідарності, з палкого бажання стати під її прапор». Таке поняття ієрархічності накладає на того, хто панує, не меншу «аскезу» (вислів Ортеґи), ніж на того, хто слухає. Головна елітарна риса в його розумінні — це *самодисципліна*. Бути справжнім Паном — це означає в першу чергу панувати *над собою*. Еліта — це «шляхетно здисципліновані душі». «Добірна чи визначна людина відчуває глибоку внутрішню потребу звернутися до якоїсь норми поза собою, вищої за себе, якій вона добровільно підпорядковується [...] властивий сенс, *етимос* еспанського слова *pobleza* — „шляхта” є наскрізь динамічний. Латинське слово *nobilis*

означає „знаний”, себто знаний усім, славетний, що дав себе знати, перевищивши анонімну масу. Воно вказує на незвичайне зусилля, яке умотивовує цю славу. Отже, шляхетний — це те саме, що напружений чи визначний».

Саме так розуміє Ортеґа феномен еліти: — це не той, хто вважає себе вищим за інших, «а той, хто вимагає від себе більше, ніж інші, хоч він сам, може, й неспроможний виконати ці вищі вимоги. І немає сумніву, що найрадикальніший поділ, який можна провести в людстві, — це поділ на два типи: ті, що від себе багато вимагають і беруть на себе все нові труднощі та обов'язки, і ті, що від себе нічого особливого не вимагають, а що для них жити — це бути щомиті тим, чим вони вже є, без зусилля самовдосконалюватися, трісками, що їх несе течія».

Так розділяє Ортеґа людей на «кляси». Якби Маркс на тамтому світі прочитав ці слова, то напевно вважав би Ортеґу найбільшим ворогом. Бо філософія ця не залишає каменя на камені від марксової (і взагалі ліворадикальної) спекуляції на сантименті «скривджених і принижених». Для того, що, зулугнув концепцію Ортеґи, ясно: скривджений сам себе кривдить. Він би знайшов спосіб перебороти кривдника, якби був здатний на це. Але Маркс може бути спокійним: невдаха, керований своїм *комплексом заздрости* до більш умілого й щасливого, завжди буде слухати Маркса, а не Ортеґу; коли б він не мав Маркса під рукою, то вигадав би його сам.

Життя твориться, а не дається; звідси й елітарність та привілеї в розумінні Ортеґи — це завоювання і зберігання, а не пасивне посідання. Тут — головний вузол концепції Ортеґи; розв'язка його є одночасно поразкою. Аристократ (еліта) успадковує те, чого він не створив. Отже, він перестає бути собою, бо його особистість «поволі розпливається через брак ужитку і життєвої напруги».

Це природне, бо елітарна «мускулятура» виробляється саме в того, хто вимагає від себе більше, ніж інші, й живе більш напруженим життям, ніж інші. Так з'являється «людина-спадкоємець», за висловом Ортеґи; процес деградації її елітарних якостей є неминучим. Найперше, що втрачає людина-спадкоємець — це відчуття, яке каже, що історичний процес не падає в руки, як плід з райського дерева, а мусить бути вироблений людьми з почуттям відповідальності, тобто тією ж елітою. Атрофія цього почуття приводить до панування концепції *історичного детермінізму*.

«І прогресистський лібералізм, і Марксів соціалізм гадають, що їх вимряне майбутнє здійсниться невідступно, з неодмінністю, подібною до астрономічної. Приспавши сумління цією ідеєю, вони випустили з рук стерно історії, перестали бути на сторожі, втратили спритність і дійовість. Отак життя вирвалося їм з рук, зробилося зовсім непокірним і сьогодні пливе навмання, без визначеного

курсу. Під своєю маскою щирого футуризму прогресист не турбується майбутнім; він переконаний, що воно не має несподіванок чи таємниць, пригод чи ґрунтовних новин, — він певний, що світ піде вже простою дорогою, без закрутів чи поворотів, і тому він гамає свою тривогу за майбутнє й остаточно влаштовується в сучасному. Не диво, що сьогодні світ здається позбавленим плянів, сподівань та ідеалів. Ніхто не взявся підготувати їх. Отак виглядає *дезертирство керівних меншин* (підкреслення наше — В. М.), що завжди знаходиться на відворотному боці бунту мас».

Тут ми підійшли до головної засади: тези про те, що «дезертирство керівних меншин» є зворотним боком — а отже причиною! — бунту мас. Доки маса відчуває, що еліта є елітою, вона не думає про бунт. «Вона знала свою ролю в здоровій суспільній динаміці», — каже Ортеґа. Іншими словами, соціальний інстинкт підказував їй належну ролю. Але шойно еліта втратила елітарні якості, той самий інстинкт безпомилково звільняє масу від обов'язку слухатися. Здеґрадована еліта все більше набуває характеристик маси. Це ясно підкреслює Ортеґа: «... серед усіх представників нашої епохи не знайдеться жадної групи, ставлення якої до життя не обмежувалося б переконанням, що вона має всі права — і ніяких зобов'язань».

На думку Ортеґи, також «сучасний науковець — прообраз маси»; він є просто вузьким фахівцем, який втратив на протязі 19 сторіччя «історичну культуру».

Можливо, це найважливіший висновок з усієї концепції (хоч сам автор не підкреслює цього виразно): *справа завжди не в масі, а в еліті*. Миші танцюють, доки немає kota... Як тільки з'явиться кіт, вони знову стають нормальними мишами, забуваючи про бунт.

У час, коли писав Ортеґа, kota вже не було...

Який же вихід пропонує еспанський філософ? Іншими словами: який же його варіант «світла в кінці тунелю»?

Тут нас чекає маленька несподіванка: почавши свою блискучу аналізу «бунту мас» у площині психологічно-соціальної, Ортеґа виходить у висновках (і рецептах) далеко за її межі. Виявляється, що аналіз бунту мас — то лише прелюд до теми *занепаду Європи* — дуже модної теми в епоху похмурих Шпенґлерових пророцтв. «...протягом трьох сторіч Європа панувала в світі, а тепер вона не певна, чи вона ще панує і чи вона далі пануватиме», — каже Ортеґа. На його думку, кінець тристалітньої європейської гегемонії означає не просто початок якоїсь іншої (це б його не лякало), а взагалі... початок світового «безголів'я»:

«Не важило б, що Європа перестає панувати, якби був хтось здібний заступити її. Але ніде нікого не видно. Нью-Йорк і Москва не є нічим новим супроти Європи».

Отже, тема «дезертирства керівних машин» переноситься з площини внутрішньонаціональної на світову, міжнародну арену. Кінець європейської гегемонії — це для Ортеги теж симптоми деградації еліти; бо в його розумінні Європа є елітою світу. Звідси — поняття «маса» переноситься на категорію «неповнолітніх націй».

«Легковажність неповнолітніх націй — справді жалюгідне видовище. Оскільки кажуть, що Європа занепадає, отже, перестає панувати, кожна нація і наційка починає стрибати й розмахуватися, стає догори ногами або бундючиться й надувається, прибираючи позу дорослої людини, яка є паном власного призначення. Звідси картина різних „націоналізмів“, що всюди множаться, як вібріони...

Тепер народи-маси вирішили, що вже віджила та система норм, яку ми називаємо європейською цивілізацією; та оскільки вони неспроможні створити нову, вони не знають, що робити, і, щоб згаяти час, зчиняють бучу».

Так виглядає світ, бачений очима Ортеги.

Ані Москва, ні Америка не можуть з його погляду дати новий ритм світові, замінивши епоху європейської гегемонії. Отже: хто буде *панувати*? Пошукам *Пана* присвячена друга половина книги; вона так і називається: «Хто керує світом?» Але тут Ортега відходить від принципу внутрішнього, психологічного. Він пропонує територіальну розв'язку проблеми: Паном має бути... об'єднана Європа! «Тільки рішення збудувати велику націю з континентальних народів могло б відживити пульс Європи», — каже Ортега. Отже, «Об'єднані Держави Європи» в розумінні Ортеги мали б бути не просто конфедерацією різних мовних і національних груп, на зразок Швейцарії, а новою, європейською «нацією»! Алеж Європа — це сума націй і націоналізмів (Ортега це добре усвідомлює). Як же з'єднати все в одну націю, з одним національним почуттям? Щоб обґрунтувати можливість (і потребу) цього, Ортега пускається в довгий екскурс, що займає третину книги. Спочатку він доводить, що європейські нації «затісні» для сучасної європейської людини, яка нібито все більше відчуває себе європейцем, а не французом чи англійцем. Але на кожному кроці чується внутрішня непереконливість цієї системи аргументів. Скажімо, приклад з американським автом (яке є, на думку Ортеги, краще від англійського чи французького, бо має більший ринок збуту) є якраз антиприкладом. Реальністю наших днів є успішна конкуренція французьких, німецьких чи японських авт з американськими навіть у самій Америці! Поділ античної Греції на десятки держав-міст не заважав ані розвиткові культури, ні економіці. «Роздрібнені» греки подолали

«єдину» Персію, в десятки разів більшу територіяльно. Видно, такі справи не вирішуються в територіяльно-географічній площині. Відчуваючи внутрішню непереконаливість свого рецепта, Ортеґа вдається до аналогій з римської історії. Їх розтягнутість і багатослівність показує, що автор переконував скоріше себе, ніж читача. Зрештою, сам по собі цей екскурс у римську історію є глибоким і цікавим; але відношення до теми об'єднання Європи він не має жадного. Ортеґа доводить, що Рим упав через небажання прийняти тезу Цезаря про винесення влади за межі Риму-міста і рівномірного її розміщення по всій території імперії. Далі він каже, що національні патріотизми (англійський, німецький, французький) є такою ж перешкодою в побудові «європейської нації», що їх треба відкинути, якщо Європа хоче врятуватися. Але приклад Риму говорить якраз на користь націй, а не проти них. Саме розростання Риму до гіпертрофічних імперських розмірів означало смерть для нього. Рим поглинув сотні малих народів, і здавалося, що ніхто не зупинить його в цьому процесі напихання імперського живота все новими територіями. Але римська колісниця... спинилася сама. Ідея імперії знову розкололася на десятки «малих» патріотизмів. Видно, це неминучий кругобіг історії (як зміна пір року): спочатку утворення великих імперій-монстрів Чингіз-хана, Аттіли чи Цезаря, а потім неминучий розпад їх і нормальний поворот до національної держави, до «клітини».

І коли йти за логікою Ортеґи, напрошується питання: хто, власне, породжує світові аномалії, «бунт мас»? «Малі» європейські нації — чи гігантично роздуті конструкції типу Москви чи Нью-Йорку? Чи не є ці гіганти *каліфами на годину*, як імперії Аттіли й Чингіз-хана?

Вся концепція «Об'єднаних Держав Європи», що її Ортеґа пропонує як рецепт проти світового бунту мас, побудована на парадоксах. Але парадоксальність ця, якою пронизаний весь спосіб світобачення автора, має дві функції: в одних випадках вона приводить до абсурду, в інших — є головною пружиною успіху.

Спинимось на трьох парадоксах.

Перший. Ортеґа пропонує як лік проти бунту мас (і світового хаосу) відкинення національних патріотизмів і ліквідацію кордонів в Європі — тобто своєрідний космополітизм, обмежений європейськими розмірами. Але вся справа в тому, що бунт мас якраз і був результатом *космополітичного* 19 сторіччя, з його лібералізмом та егалітаризмом. Ортеґа виразно стверджує це:

«Моєю тезою було, що цивілізація 19 століття автоматично витворила масу. Європейська цивілізація — я це повторюю раз-у-раз — автоматично витворила бунт мас».

Ідея егалітаризму неминуче веде до домінації сірого кольору. Коли енциклопедисти мріяли про поширення ідеї рівності серед

мільйонів, вони не підозрівали, що попереду на них чекає несподіванка. Бо коли вони вимовляли: «всі рівні», вухо «сірої» людини чуло: «всі однакові». А якщо всі однакові, якщо немає принципово якісних градацій між людьми, заснованих на духовній містиці, блиск якої можна бачити, ніби виfliesьку зорю, але розуміти не можна, — в такому разі немає на світі нічого іншого (а отже й *кращого!*), ніж я. Тож чи мушу я мати *pietatem* до чогось або до когось? Саме так зрозуміла *Службка* з «Осінньої Казки» Лесі Українки ідею рівності: коли вже пани братаються з мужиками, то чому б мені не вийти заміж за Лицаря?

Оце і є бунт мас.

Доки говорили пишно про ідею рівності, ззаду підкрався чортик *однаковости*, і все стало сірим... Це привело автоматично до викинення з життя принципу нації й націоналізму як основного критерію й основної вартости. Бо коли все (і всі) в світі однакове, то природно зникає ідея неповторности й незамінности національного багатства (не кажучи вже про ідею національної виключности). Отже, брак націоналізму (а не надмір його) привів до того явища, що його еспанський автор оцінює як бунт мас.

В умовах егалітаризму не може втриматися одна з найголовніших моральних категорій: ідея *посвяти*.

«Людське життя, самою своєю природою, мусить бути присвячене чомусь — славі чи скромній праці, блискучому чи щоденному призначенню. Ця дивна умова невблаганно закарбована в нашому бутті. З одного боку, всі ми живемо самі собою і самі для себе. З другого боку, якщо я нічому не присвячую своє життя, яке належить тільки мені, воно розхитається, втратить пружність і форму» («Бунт мас»).

Але якщо все в світі однакове і ніщо не є кращим (ані іншим) від мене, — то кому і чому я можу принести себе в жертву або посвятити? Де та містична *Дама*, якій я мушу присвятити своє *лицарство*? І чи є потреба в лицарстві? Із зникненням ідеї посвятити зникає автоматично ідея *ієрархічності*, бо кожна ієрархічна драбина передбачає природне існування щаблів, вищих і нижчих. Проте в світі егалітаризму немає щаблів — там усе розташоване в одній площині.

«... жити — означає мати певне зайняття, виконувати якесь завдання, і в міру того, як ми уникаємо присвячувати себе чомусь, ми опорожнюємо наше життя. Незадовго ми по-уємо на нашій планеті страшний крик, який здійметься до зір, як виття незліченних псів, що благають, щоб щось чи хтось взяв у руки владу і наклав зайняття чи обов'язок» («Бунт мас»).

«Хтось», що накладе обов'язок, може бути лише *нацією*. Це перевірено тисячами років історичного досвіду. *Без національної ідеї традиція й ієрархічність немисленні*. Ані «гуманізм», ні «ренесанс», ні «вільна наука» тут не врятує. Без поєднання з

феноменом нації усе це приведе лише до якогось нового гедонізму і породить ще один різновид снобізму з якимись «масонськими» чи не-масонськими фартушками. Перегорнімо сторінки історії і вишукаймо там найяскравіші випадки посвяти й самодисципліни: Сід Компеадор, Жанна д'Арк, Вільгельм Телль, Андреас Гофер, Валленштайн... Усі вони народилися з ідеї служіння нації як найвищій вартості. О так, для Жанни д'Арк нація була нерозривно зв'язана з католицькою церквою, а Вільгельм Телль чи Андреас Гофер бачили національну ідею неодмінно у вигляді вільного альпійського селянина. Це вже соціально-релігійні чи географічні конкретності. Але без ідеї нації вони ніколи не досягнуть тієї температури, при якій можливої *спалах посвяти*.

Це перший парадокс Ортегі: він кличе до перекреслення національної ідеї, хоч саме вона є єдиним ліком від феномену бунту мас. Категорія нації автоматично накладає на людину мету й обов'язок і будує ієрархічну драбину — антипод *вседозволеності*.

Ортега кидає Іспанію в пашу «європейської нації»; і разом з тим в його космополітичних фантазіях є більше *еспанізму*, ніж у будь-якій націоналістичній доктрині.

Другий парадокс. Вимріяну Ортегою «об'єднану Європу» творили... Гітлер і Сталін! Саме ті течії, що були продуктом бунту мас, а отже — антиподами Ортегової концепції! (Бо і фашизм, і комунізм Ортега оцінює як типовий випадок бунту мас.) Але Європа ніколи не прийняла цієї концепції — ні в гітлерівському варіанті, ні в післявоєнному, сталінському, який Москва й тепер активно вбиває в голови європейців під виглядом «Європи від Атлантики до Уралу» (відірваної, звичайно, від Америки й причепленої до Кремлю). Гітлер таки об'єднав би Європу, якби ніхто не опирався його плянам. Але чи була б це «європейська нація»? Ні, це просто була б німецька нація, продовжена на кілька сот кілометрів у східному й західному напрямках. Стомільйоновий німецькомовний масив поступово асимілював би різних шведів і валльонів, аж поки вся Європа стала б *Великонімецьчиною*. От і все... Візія «великої європейської нації» кінчається в Дахав... Щоб вона стала реальністю, хтось когось мусить з'їсти. І коли б «європейська» паша дійсно роззявилася над Іспанією, Ортега став би, напевно, звичайним націоналістом і боровся б проти Гітлера так само, як його предки боролися проти Наполеона. Легко жертвувати Іспанією теоретично; трохи важче жертвувати Україною, коли русифікація загрожує їй практично. Ідея «європейської нації» є в Ортегі не лише засобом проти бунту мас як соціального лиха. Вона має також конкретно-політичне застосування. Остерігаючи проти майбутньої московської домінації в Європі, еспанський автор каже: «У перетворенні Європи в єдину континентальну державу я бачу єдиний спосіб протиставитися „п'ятилітньому плануві“». Але саме

тут народжується *третій парадокс* Ортеґи: рятуючи Європу від здрібніння і загрози московської або американської гегемонії, він відкидає саму її суть і піддається наркозові московської та американської *просторової гігантоманії*, намагаючися застосувати її на старому континенті. «Об'єднані Держави Європи» мали бути в уяві Ортеґи *третім гігантом*, поряд з Америкою та Московською імперією. Саме це мало врятувати від *фінляндизації*, кажучи сучасною мовою. Але саме ця ідея була *запереченням Європи в принципі*. Ми вже підкреслювали, що Гітлер пробував здійснити на практиці візію, народжену аристократичною уявою Ортеґи, тобто поставити між московським і американським гігантами єдину брилу європейського континенту. Але Європа не прийняла цього.

І не прийме.

Мабуть, засоби порятунку Європи від перетворення на третьорядну світову величину треба шукати не в географічному принципі. Ресурси цього порятунку лежать у самій суті Європи. Прогнози Ортеґи фантастично цікаві: вони писалися в 1930 році, саме перед вибухом як сталінізму, так і гітлеризму. У дечому вони пророчі. Досить прочитати це місце:

«Але становище куди небезпечніше, ніж звичайно думають. Минають роки, і постає небезпека, що європейці звикнуть до обниженого тону свого існування і що вони відучаться панувати і передусім опановувати себе. В такому разі всі їхні чесноти і здібності поступово вивітряться».

Мабуть, Ортеґа перший дав такий чіткий образ змалілої Європи, яка примирилася з ролею світової провінції, із своїм *фінляндизованим* статусом. За часів Шпенґлера такої Європи ще не було. Тоді європеець ще бунтувався проти свого *обниженого тону*. (Плодом цього бунту були і «Занепад Європи» Шпенґлера, і «Бунт мас» Ортеґи.) Тоді Європа ще не була тенісним м'ячиком, що ним перекидаються два великі гравці: Москва й Америка (третій гравець — Китай — уже вдягає спортивний костюм).

Така реальність. І якщо й є спосіб змінити її, тобто повернути Європі колишнє місце в світі, то шукати його треба не на дорозі злиття континенту в «європейську націю». Це (повторюємо) заперечувало б саму суть Європи як історичного феномену. Ортеґа й сам фактично визнає це, коли каже:

«Європа постала як комплекс малих націй. Ідея нації й національне почуття були її найхарактернішими винаходами».

Дійсно, Європа сильна якраз своєю вічною *нез'єднаністю*; відпорністю своїх націй до будь-яких спроб гльобалістичного злиття. Глибинні ресурси Європи як у минулому, так і в майбутньому вимірюються запасом чисто європейської *індивідуальності*. Ця візія Європи як *вічноплуралістичної* мозаїки

робить європейське життя настільки багатим, що в ньому завжди знаходяться ресурси для розв'язання проблем, які постають перед континентом.

Саме це є запорукою неможливості «З'єднаних Держав Європи». На просторі від Кенігсбергу до Гібральтару гльобалістичні ідеї ніколи не були популярними. Око європейця не згодиться на мапу, замазану одним кольором. Саме в цій площині є можливими пошуки майбутнього для Європи. Звичайно, під словом «майбутнє» маємо на увазі гідне місце Європи в світі, але не повернення епохи європейської домінації. Що минуло, то минуло.

Як я собі нагадаю, як то файно було.

Не нагадуй, файна любко, то вже си минуло, —

каже гуцульська співанка.

Безконечна домінація Європи була б неприродною. Ніхто без кінця не керував світом, крім Бога. Прийшла черга панувати іншим.

Мабуть, Ортега і сам відчував внутрішню неможливість повернення старого статусу для Європи; тому розв'язка теми тут не вітальна (як у першій частині книги), а географічна.

Це лише втеча...

Пророцтво Ортеги не збулося; наш континент і далі лишається «Європою вітчизн», за висловом де Голля. Європа з'єдналася, але в Спільний ринок; нації й національні кордони при тому залишилися. Практика показала, що саме цей, плюралістичний варіант об'єднання є для Європи і прийнятним, і ефективним: досить сказати, що європейський Спільний ринок перевищує економічними показниками як Америку, так і комуністичну систему. Отже, не відмовляючись від ідеї національного суверенітету, Європа стала в цьому аспекті найбільшою потугою світу.

І нарешті, головний парадокс Ортегової концепції: жадний з його «рецептів для Європи» не має практичного значення, а проте «Бунт мас» користувався й користується великою популярністю. Тут маємо справу з випадком, коли *діягноза є важливішою за лікування*. Талановитий мислитель рідко буває добрим практиком. Тому він цінний завжди діагнозою; але рецепти його як правило наївні. Книги цього типу є цікаві своєю аналізою; коли ж справа доходить до висновків — магнетизм автора пропадає. Але то вже за межами посутнього змісту. «Критика практичного розуму» Канта не знецінена передмовою, де автор каже, що його метода дозволить «до кінця сторіччя» (тобто за 20 років...) закінчити всю систему

філософії раз і назавжди, поставивши крапку в цій науці. Може, такі абсурдальні парадокси є конечні для геніального спалаху думки? Філософська спадщина Платона не знецінюється аніскільки тим курйозним фактом, що він намагався здійснити на практиці своє «ідеальне суспільство» в державі... сіцилійського тирана! (Тобто намагався збудувати рай у пеклі...)

Як правило блискучі діагнози типу «Бунту мас» породжувалися не чисто гносеологічним, пізнавальним інтересом, а тривогою за конкретні вартості. Тривога Таціта за майбутнє Риму породила його неповторну прозу. Так само тривога Ортеґи за майбутнє світу (Європа в його розумінні була мозком світу) породила його блискучу аналізу. Це — вічне повторення теми Єремії, що перестерігає Єрусалим перед загибеллю. На тривогу цього типу здатні лише справді шляхетні душі. (Ортеґа багато пише про шляхту і шляхетність, але найкращим зразком цього феномену є його власний погляд на світ.) Людину цього типу цікавить у першу чергу не питання: чи знайду я в цьому світі теплий куточок? І Таціт, і Ортеґа питали про інше: чи можна в цьому світі жити повноцінно? Чи порядок його гідний людини? Чи можу я зберегти повагу до себе, живучи в цьому світі? Високошляхетні душі цього роду перші помічали соціально-психологічні аномалії, і перші казали сучасникам: *не маємо Пана!* Не маємо тієї категорії людей, які творять *ритм* життя. Тільки пекучий біль, породжений тривогою за майбутнє світу, давав таким людям здатність проникати у глибину суспільств та епох. Їхні аналізи, часом пророчі, як правило виходили далеко за межі тих конкретних ситуацій, що їх турбували. Якби «Бунт мас» був просто ще одним роздумом на тему «занепаду Європи» — він напевно лишився б не поміченим. Але думка Ортеґи йде глибше, і вся увага читача прикована до теми «дезертирства керівних меншин». Тому й ціла книга зветься «Бунт мас», хоч це, власне, лише назва першої частини. Тема ця вічна: як і де знайти еліту в час нестабільності (не політичної чи соціальної, а глибшої — *вітальної!*), коли зникають такі життєво конечні суспільні характеристики, як почуття ієрархічності й системи авторитетів, а отже — порушується ритм життя.

І розв'язання цієї теми цікаве якраз своєю... нерозв'язністю, бо рецепта нема! Кожна епоха й нація (чи група націй) мусить прийти до спільного сфінкса власними ногами, як Григорій Сковорода, і відгадати його загадки.

Рушили й ми...

Може саме нам, українцям, треба найпильніше вчитуватися в Ортеґові рядки. Дехто здивується: ми? До такої філософії? В умовах, коли там, на Україні, Інститут філософії Академії наук УРСР є кишеньковим додатком до системи партійної пропаганди і займається переважно «питаннями атеїзму»; а тут, у діаспорі, вся

українська «фільзофія» вичерпується належністю до певної парафії або якоїсь політичної мікрогрупи? І все ж саме нам Ортега найпотрібніший. Бо наша історична практика 20 сторіччя повторила кілька разів одну й ту саму схему: український вулкан вибухав потужною вітальною силою, достатньою для того, щоб перекинути десяток «третіх римів». (Можливо, саме українство диспонує найбуйнішими і найвітальнішими ресурсами світу.) Але далі все впиралося в «стіну плачу»: не маємо Пана! Не маємо тієї категорії людей, які можуть з'єднати буйні махновські вибухи українського віталізму в залізний український ритм.

І коли піднятися над деталями й дрібницями (природними в житті кожної епохи та кожного народу) і глянути на українську справу з висоти орлиного польоту, то маємо перед собою лише одну проблему: *пошуки Пана*.

УКРАЇНЬСЬКА ПРЕСА ТАБОРОВОЇ ДОБИ

Роман Ільницький

Питання бібліографії української періодики

Справедливість вимагає, щоб мову про українську пресу таборового періоду розпочати від згадки про Володимира Міяковського, організатора Музею-архіву при Українській вільній академії наук, що постала 1945 року в Авгсбурзі (Баварія). Він був перший між українськими діячами, який зрозумів потребу пресового органу на еміграції. Ось його власні слова:

«Український музей-архів узяв на себе функції Книжкової палати і, збираючи витвір друку в шести примірниках, рятує тим самим від повного зникнення і розпорошення окремі числа часописів та інші видання, бо при сучасному великому попиті на друковане слово газети, журнали й книжки розходяться надзвичайно швидко, а читаються до повного знищення нетривкого паперу».

Багато видавців відгукнулися на цю ініціативу В. Міяковського і надсилали до Музею-архіву свої видання. Дякуючи тому, нині маємо великі запаси пресової і книжкової продукції 1945-50 років,

що переховуються в будинку УВАН у Нью-Йорку. На щастя, це не єдине місце, де зберігається наша періодика. До диспозиції стоять подібні збірки в Українському Вільному Університеті в Мюнхені, Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі, а на нашому американському континенті маємо багаті колекції в «Осередку культури й освіти» у Вінніпезі, в Еміграційному архіві при Міннесотському університеті, а також у бібліотеках таких університетів, як Торонтський, Едмонтонський, Іллінойський (відділ в Урбані) та в декількох інших, де працювали, або ще й тепер працюють українські бібліотекарі.

Про скарби, які там переховуються, ми недавно довідалися з праці Юрія Божики і Бориса Балана під назвою *Political Refugees and Displaced Persons, 1945-54. A selected Bibliography*. Правда, в довіднику нічого не сказано про УВАН, але, судячи з інформації, яку я одержав від її секретаря й бібліотекаря Василя Омельченка, збірка періодичних видань Академії є найбагатша з усіх нам відомих. На жаль, вона ще не скаталогізована, але уявлення про те, чого можна сподіватися від неї, дає список газет і журналів, який недавно виготовлено в тій установі, за час від середини 19 до середини 20 сторіччя, а ще докладніше: до 1945 року. Цей список нараховує 575 назв і буде надрукований у наступному числі збірника «Анали». (Тут варто пригадати, що на підросійській Україні до 1914 року публікувалось не більше 15 українських газет і журналів). Сподіваємося, що доба, якою ми тут цікавимося, представлена щедріше. Каталогізація цієї збірки розпочнеться вже незабаром.

Перші періодичні видання після другої світової війни

Де появилася перша українська газета таборової доби української еміграції та яка була її назва — важко встановити. Як колись сім грецьких міст сперечалися між собою, де народився Гомер, так і наші видавці не можуть погодитися, хто з них був видавцем першої газети на еміграції. Довший час такі претенсії мав тижневик «Наше життя» в Авґсбурзі, і треба визнати, що не без підстав, бо він появилася 5 вересня 1945 року, отже на 27 днів раніше від тижневика «Час», перше число якого вийшло в баварському місті Фюрт 2 жовтня 1945 року.

Справа першости ускладнюється, коли перейдемо до питання, що можна і що треба вважати українським періодичним виданням того часу. Коли погодимося, що такими можна назвати різну систематичну письмову інформацію про світові й українські події, призначену для вжитку ширших кіл читачів, тоді початки історії української періодики треба перенести з кінця 1945 року (вересень-жовтень), як це робилося досі, — на середину того ж року, тобто на

місяці квітень-травень, на час, що слідує відразу після закінчення другої світової війни, бо вже тоді почали появлятися на двох, трьох і чотирьох аркушах машинописного паперу перші інформації про події у світі. Читачі передавали їх з рук до рук, а видавці наліплювали на будинках, де збиралася більша кількість українців. Були це перші українські тимчасові табори, організовані на руїнах розбитих будинків, незалежно від УНРРА, або в таборах УНРРА. Згідно з моїми дослідями, першим українським періодичним виданням в новій політичній дійсності після закінчення другої світової війни були «Короткі вісті», що їх видавала т. зв. «Українська організована громадськість» на чолі з Володимиром Доленком, Михайлом Ветуховим і Василем Дубровським. Перше число «Коротких вістей» вийшло 22 квітня 1945 року у Ваймарі (війна тоді ще формально не закінчилася).

З першого по четверте число цей бюлетень розмножувався на друкарській машинці. Редакція пропонувала читачам переписувати його і передавати іншим. З 5-го числа, це вже по війні, «Короткі вісті» перейшли на циклостиль, а з 9 перенесено їх до Герсфельду, в американську окупаційну зону, де вони й припинили свою появу.

У Ваймарі виходив також «Бюлетень Українського допомогового комітету» (циклостиль), в якому передруковувалися офіційні відозви окупаційної військової влади та записи військових радіопересилань. Є деякі вказівки на те, що в квітні 1945 року виходила газета «Українські вісті», орган «Українського національного комітету» на чолі з Павлом Шандруком і Володимиром Семененком. Цей комітет постав при кінці війни з ініціативи німецької влади.

У цілому, мені вдалося розшукати 42 назви українських газет і бюлетенів за 1945 рік. Звичайно, це не є останнє слово в історії української періодики за той рік. Ще не закінчені досліди також над періодичними виданнями наступних 1946-50 років. Першою сумарною довідкою про українську пресу повоєнного періоду, т. зв. «таборові доби» можна вважати статтю Аркадія Животка і Богдана Кравцева в «Енциклопедії Українознавства». У ній вони подали 28 назв та висловили припущення, що всіх українських періодичних видань у тому часі було 270.

З таким знанням цього явища ми жили до 1982 року, до появи вже згадуваної праці Юрія Божика і Бориса Балана. Вони познайомили нас із 315 назвами, отже в 11 разів більше, ніж про це знали Кравців і Животко. Цей список я доповнив ще додатковими 12 назвами, так що на нинішній день ми знаємо про існування 327 видань, а з цього числа: 221 в американській зоні, 51 в британській, 23 в Австрії, 7 в Італії, а про 25 місця публікації невідомі.

Якщо ж ідеться про характеристику преси за предметним показником, то вона така: «Пласт» видавав 21 назву, студенти — 20,

таборів ради, управи тощо — 19, церкви — 18, міжтаборових газет було 17, літературних газет і журналів — 14, бюлетенів різних громадських, наукових тощо установ — 13, журналів для жінок, гумористичних і сатиричних — по 11, дитячих — 7, ЗЧ ОУН — 6, Спілки Української Молоді — 5, присвячених переселенчим справам — 5, УРДП — 4, Союзу гетьманців-державників, політв'язнів, СХС, спортових — по 3; соціалістичних партій, профспілкових, журналів для молоді, педагогічних, бібліологічних, економічних, загальнокультурних, есперантських — по 2; присвячених мистецтву, війську, інженерії, політології, кооперації, театрові, мові, пресовій службі — по 1. Не визначено 112.

Але й це ще не вичерпує проблеми. Повний образ цього питання розкриється аж тоді, коли вийде з друку Union List of Ukrainian Serials Abroad.

Правне становище преси

Правне становище ДіПі-преси було своєрідне й унікальне. Майже два роки ДіПі і політичні втікачі в Німеччині та Австрії жили поза законом. Вони не вкладалися ні в які міжнародні договори, а разом з тим незаконними були також їхні газети й журнали. Ані військова влада, ані УНРПА не мали вказівок, як до них поставитися. А тим часом треба було щось робити, бо ДіПі-преса виростала з еміграційного ґрунту, як гриби після дощу, і шукала собі місця й захисту під сонцем альянтської юрисдикції. З цим питанням вовтузилися однаковою мірою УНРПА і військова адміністрація.

Притиснені життям до муру, вони розв'язували пресові проблеми кожне на свій лад. Василь Чапленко, перший редактор тижневика «Наше життя» в Авґсбурзі (Сомме-Казерне), згадує про ці справи так:

«Гурт письменників, що випадково опинився в таборі, почав вживати заходів, щоб видавати газету чи журнал. Але виявилось, що на видання потрібний дозвіл. Тільки ж ніхто не знав, до кого по цей дозвіл звертатися. Після наради представники групи вдалися до чергового американського старшини, але він заборонив видавати навіть стінну газету... Кілька днів пізніше дозвіл дала п. П. Карпентер (відповідальна особа в місцевій організації УНРПА). Перше число „Нашого життя” вийшло 5 вересня 1945 року. Це видання було вбоге технічно та небагате змістом. З другого числа цей зміст був ще більше обмежений, бо цензор взагалі заборонив містити будь-які політичні статті, навіть такі, як от „Демократія” пера М. Дольницького, що була надрукована в першому числі».

Інші спостереження залишив нам Геннадій Которович, головний редактор тижневика «Неділя». Він писав:

«Тижневик зродився із розуміння влади (тобто УНРРА) та задушевного бажання дотеперішніх співробітників та прихильників наших вечірніх радіо-передавань... „Неділя” появляється під спільно-видавничою фірмою з пресовими органами обидвох сусідніх таборів вивезених осіб в нашому місті (Швайнфурт) — польського і литовського... Перше число „Неділі” покидає друкарські машини з таким гаслом теперішньої нашої влади: „Пишіть про все, що в таборі діється, пишіть про те, що хвалите, і те, що вам не до вподоби, критикуйте, розважайте і навчайте, але будьте далекі від якогось політикування”».

Третій свідок постановя української еміграційної преси М. Дольницький, заступник В. Чапленка в редакції «Нашого життя», дає ще іншу інформацію: «Газетка „Радіо-вісті” в таборі Гегінген виходила напівлегально, за згодою (української) управи табору».

Вже з цих трьох прикладів бачимо, як дуже по-різному розв’язували питання преси місцеві діячі УНРРА. В одних таборах вони заводили цензуру, а в інших ні. В деяких давали матеріальну допомогу, а в других відмовляли. А були й такі табори, де цілком забороняли друковане слово. Це найчастіше траплялося за перших місяців після війни. Знаємо й про такий випадок (1946), коли директор таборової УНРРА заборонив видавати газету після того, як вона появлялася вже майже повний рік. Таке трапилося із тижневиком «Слово» за редакцією Спиридона Довгала в таборі Регенсбург.

Інакше юридично оформлялися ті видання, які з’являлися на світ поза таборами. Вони були у великій меншості. Це був «Час» у Фюрті і ще кілька газет у Мюнхені. Вони одержали дозвіл Military Government і з УНРРА не мали нічого спільного. Процедура в таких випадках була спрощена. Я, наприклад, як видавець «Часу», почав газету, не питаючися дозволу ні в кого, і тільки після двох тижнів звернувся до військового уряду, прохаючи згоди на моє видання, і одержав її без жадних формальностей. Все, що я мав зробити, — це висилати 2 примірники кожного числа для офіцера, що завідував справами ДіПі. З того часу на останній сторінці газети появилася стандартне «Permitted by Military Government in Fürth».

«Часу» ніхто не цензурував. А взагалі газети й журнали в таборах були значно більше контрольовані, ніж поза ними. До їх праці частіше втручалися таборові ради, управи, а то й коменданти. Щоб уникнути цього, чимало газет виходило з таборів і продовжувало свою працю поза ними. Зате ті, які лишилися в таборах, мали з того чимало матеріальних вигод: безкоштовне приміщення на бюро, циклостили, друкарські машинки, а іноді (особливо на початку) й друкарський папір. Того всього не мали газети, які виходили поза таборами. Там усе треба було придбати за власні гроші.

Перший закон, а вірніше циркуляр (така була його офіційна назва), який намагався внести в цю строкату юридичну многогранність елементи стабільності, був виданий Головним командуванням американських збройних сил у Франкфурті за підписом генерала С. Р. Гюбнера. Він появився 11 лютого 1947 року і мав назву «Публікації переміщених і для переміщених осіб ОН та для тих, що зрівняні в правах з ними».

Треба сказати, що це був не оригінальний документ, а дослівне повторення того закону, який 30 вересня 1946 року видала американська влада для німецької преси. Змінено в ньому тільки назву адресата: там, де були «німці» і «німецька преса», поставлено «ДіПі» і «преса ДіПі».

Постанови цього циркуляра були суворі. Вони відбивали в собі політичну атмосферу не 1947 року, а 1945-46 років, тобто атмосферу якщо й не повної дружби, то бодай далекоюсякої політичної лояльності всіх чотирьох альянтів проти гітлерівської війни. Головні статті циркуляра були такі:

1. Видавці, які не одержать дозволу на дальшу появу своїх газет і журналів (на базі цього циркуляра), мають негайно припинити видання.

2. Свобода слова і преси забезпечується, але за умовою, що вона не буде використовуватися зі шкодою для безпеки армії і для інтересів альянтського військового правління; що преса не братиме участі у підпільній діяльності або пропаганді.

3. Поширювати інформації у формі вісток чи редакційних статей з нападами на політику або на осіб альянтських збройних сил; сіяти незгоду між ними або викликати недовіря та ворожнечу переміщених осіб до будь-якої окупаційної влади — забороняється.

4. Заохочувати до заколотів або опору проти військового правління, а також проти союзних збройних сил та сприяти акціям, які загрожують їх безпеці, — заборонено.

5. Публікації, друківані в країнах, з яких походять переміщені особи, — дозволяється поширювати в таборах ДіПі; російські публікації, друківані в СРСР, можна поширювати в таборах з російськими мешканцями, польські, друківані в Польщі, — з польськими і т. д.

6. Нагляд над пресою, тобто слідкування за тим, щоб вона дотримувалася приписів цього циркуляра, покладається на військових комендантів тих міст, де газети мають свій осідок.

7. По три примірники кожного числа публікації належить висилати до Головної команди американських збройних сил і до місцевих команд. По одному примірнику — до довідкової бібліотеки Альянтського уряду в Берліні.

Такий був циркуляр. Найбільш загрозливою була його перша

стаття про припинення видань, які не одержали б від військової влади дозволу на дальшу появу. Побоювання щодо цього були тим більш виправдані, що в жовтні 1946 року Головна квартира УНРРА повідомила, що в майбутньому кожна національна група емігрантів одержить право видавати не більше 4 газет і 2 журналів. Звичайно, така реформа означала б майже повний розгром преси всіх національностей, бо треба знати, що в той час кожна з них мала сотні газет, журналів, бюлетенів тощо.

На щастя, тривога була передчасна. Правда, ліцензії отримали всього 43 газети всіх національностей, а з того числа найбільше лотиші (11), на другому місці українці (10)¹, а дальші місця зайняли: литовці і естонці — по 6, поляки — 5, серби — 2. Проте інші газети, хоч і без ліцензій, продовжували появлятися. Вони давали собі раду в той спосіб, що піддавалися під опіку своїх побратимів з ліцензіями. Пригадую, що журнали «Арка» і «Мур» друкувалися за ліцензією «Української трибуни», «Час» взяв під свою опіку журнал НТШ «Сьогочасне й минуле» і т. д.

Не запроваджено також цензури. Я, що був тоді головою міжнародного «Союзу ДіПі-преси» (визнаного армією та УНРРА) на всю американську зону Німеччини, не знаю ні одного випадку, щоб американська влада цензурувала будь-яку газету чи журнал. Іншими словами, циркуляр залишився «мертвою буквою». Його постанов не респектувала ані американська влада, ані видавці та редактори преси.

Отож, залишається не виясненим питання: чому влада видала закон, якого не думала запроваджувати в життя? Відповідь на це, на мою думку, може бути одна: причина була та сама, яка спонукала уряд СРСР видати конституцію СРСР, якої він ніколи не респектував. Пресовий циркуляр — це була «ретурка» на більшовицьку тактику, якою вона шантажувала цілий світ на міжнародному форумі і особливо на засіданнях пленумів і комісій ОН. Маючи циркуляр, американці могли посилатися на нього при нагоді кожної скарги Москви на протибільшовицькі виступи ДіПі-преси. Могли відповісти: «В нас є заборона! Ось маєте циркуляр!»

Економічне становище преси

Історію економічного розвитку української преси (та й не тільки української) можна поділити на два періоди. Перший з них збігається з часом виникнення перших газет та журналів і тривав до

---

1. Ліцензії отримали: «Час», «Українські вісті», «Наше життя», «Християнський голос», «Неділя», «Українська трибуна», «На чужині», і журнали: «Молоде життя», «Громадянка», «Пу-гу».

квітня 1947 року. Це час ізоляції преси від німецької економіки й від американської окупаційної адміністрації. Другий період почався в травні 1947 року і продовжувався до середини 1953 року, тобто до припинення діяльності IPO в Німеччині. Він заслуговує на назву «господарського відродження».

Подія, яка розділяє ці два періоди, — це згаданий циркуляр Головної квартири американських збройних сил. В одному з його параграфів сказано, що кожна газета, якій IPO дає рекомендацію на ліцензію, — автоматично і одночасно дістає також право на безкоштовний приділ паперу (від IPO). Там же й зазначено, що ліцензійоване видання не може появлятися частіше, ніж три рази на тиждень, не може мати більше 12 сторінок і його наклад узалежнюється від числа населення того району, в якому він друкується. При тому один примірник газети має припадати щонайменше на 15 осіб (читачів). Ця остання передумова була радше теоретична, бо хоч IPO мала статистичні дані про кількість осіб даної національності в даному районі, де виходила газета, вона не брала до уваги того, що кожна газета поширювалася не лише у власному районі, а по всій американській зоні і ще — в англійській і французькій зонах, а також за кордоном: в Австрії, Бельгії, Англії, Італії, всюди там, де жили українці. Наслідок був такий, що, наприклад, «Час» одержував папір на 3500 примірників, а друкувався в числі від 10 до 15 тисяч, залежно від кольпортажу, який перебрали переважно книгарні й кіоски по таборах. Кольпортаж мінявся від числа до числа, бо був залежний від різних факторів, а між ними насамперед від міграційних рухів населення (переїзд з табору до табору, еміграція, скринінги, репатріація), від зацікавлення темами, які в даному часі обговорювалися (наприклад, під час моєї дискусії з поляками, яка продовжувалася кілька місяців, попит на «Час» помітно зріс), а після переїзду вояків з дивізії «Галичина» з Італії до Англії кількість «Часу» зросла там з кількох сот примірників до понад 2000.

Так видавці газет, хотіли вони того чи ні, мусіли докуповувати папір на чорному ринку за лихварськими цінами. Але навіть враховуючи це фінансове обтяження, папір, дарований від IPO, мав вирішальне значення для втримання преси на належному поземі і навіть при житті. Без того приділу українська періодика була б занепадала, головне після того, як у Німеччині була проведена грошова реформа 1948 року.

Річний приділ паперу для 43 ліцензійованих газет всіх національностей був такий: у 1947 році (за півроку) 75 тонн; у 1948 — 243 тонни; у 1949 — 303 тонни; у 1950 — 370 тонн.

У циркулярі, про який була мова, була ще одна стаття, яка потенційно могла відіграти поважну роль в історії розвитку ДіПі-преси:

«Згідно з постановою цього циркуляра, німецька влада є зобов'язана давати видавцям ДіПі-преси таку допомогу, яка є konieczна для її тривалої і безперервної появи».

На жаль, німецька адміністрація не потрактувала серйозно цього розпорядження і не дала нічого для розбудови преси переміщених осіб.

Ліцензійована преса мала ще один поважний привілей: її видавці могли подорожувати залізницями безкоштовно по всіх трьох окупаційних зонах, а крім того, вони (або їх представники) мали право брати участь у всіх пресконференціях, які влаштовувала Головна квартира ІРО в Бад-Кіссінгені, та й в інших конференціях, нарівні з американськими і європейськими журналістами. Ці привілеї були надані їм завдяки заходам вже згаданого «Союзу ДіПі-преси».

А тепер ще кілька інформацій про перший період: травень 1945 — квітень 1947. Характеристичною рисою його було те, що в той час ДіПі-преса була вилучена з німецької економіки, а одночасно не мала ніяких зв'язків ані з американською військовою владою, ані з УНРРА. Німці відмовлялися від будь-яких економічних зв'язків з пресою (хоч вимагалися податків), покликаючися на те, що чужинці підпадають під юрисдикцію окупаційних держав і перебувають, на їх думку, в кращому економічному становищі, ніж німецьке населення. Зі свого боку окупаційна влада не бачила спершу більшого сенсу в існуванні і розвитку ДіПі-преси і тому ставилася до неї байдуже. Результат був такий, що ДіПі-преса не могла забезпечити навіть найконечніших своїх потреб. Німецька централізована економіка на чолі з «Віртшафтсамтом» була закрита перед кожним, хто не мав т. зв. «бецугшайнів», тобто дозволу на закуп того чи іншого товару. І тому видавцям газет було важко набути навіть такі речі, як циклостиль, восківка, машинний папір, не згадуючи вже про друкарські машинки, шрифти і т. д.

За таких обставин газети поставали і втримувалися (головне поза таборами), дякуючи чотирьом факторам: поперше, видавець мусів мати бодай мінімальний закладовий капітал (тисяча-дві марок); подруге, він мусів уміти працювати під матеріальним і моральним тиском (у злиднях); потретє, мусів мати коло себе співробітників, готових виконувати доручені їм обов'язки за мінімальну оплату впродовж довшого часу (кілька місяців). У редакції й адміністрації «Часу» відразу, від першого ж дня, працювало 6 осіб, число яких згодом збільшилося до 12, і кожний чи кожна з них викладала максимум зусиль до його розбудови. Дякуючи їм, «Час» вже після 6 місяців свого існування був економічно стабільним підприємством. Коштував один примірник газети 50 пфенігів. При десятитисячному накладі це давало 5000 марок на тиждень, а 20 000 місячно. Це була сума, яка вже

створювала перспективи самодостатності. Деякі газети допомагали собі виданням книжок. Особливо багато видавали «Українські вісті» в Ульмі й «Українська трибуна» у Мюнхені. Продавати добру газету і добру книжку за того часу було легко. Таборяни, спрагли рідного слова, розкупували навіть великі наклади.

Друкарні і друкування

Окрема проблема була з друкарнями. Зі всіх слов'ян-емігрантів найбільші труднощі з друком мали українці, білоруси, серби й росіяни, бо вони вживали кириличну азбуку. У значно кращому становищі були поляки, хорвати, литовці, лотиші, естонці.

У Німеччині найбільші друкарні з кириличними шрифтами були в Берліні, Ляйпцігу, Дрездені, але всі ці міста попали під радянську окупацію, а крім того, не було відомо, чи вони вийшли цілими після війни.

За перших тижнів після закінчення війни у західній частині Німеччини була тільки одна друкарня з кириличними шрифтами в Регенсбурзі. Кілька місяців пізніше урухомлено дві інші: у Мюнхені й Ульмі. Першу — завдяки винахідливості членів ОУН С. Бандери, а другу урухомили прихильники «Українських вістей». Тоді ж почала працювати друкарня А. Сажника в Авґсбурзі і ще одна друкарня в Мюнхені (С. Слюсарчука).

В Австрії було дві друкарні в українських руках: Івана Тиктора в Зальцбурзі та М. Денисюка в Інсбруці. Звичайно, цих кілька лінотипів не могли задовольнити потреб українського видавничого ринку, і тому всі українські газети починали свою працю з циклостилю (за винятком «Української трибуни», але вона появилася аж при кінці 1946 року), поступово переходячи на фотодрук, щоб аж у другій половині 1946 року дійти нормальної техніки друку.

Щоб зорієнтувати читача, який це був важкий шлях, я поінформую тут про його складність на прикладі двох газет: «Нашого життя» і «Часу».

Перші 16 чисел «Нашого життя» (від вересня 1945 до січня 1946) протягом 4 місяців друкувалися на циклостилї. Від січня 1946 року до серпня того ж року (8 місяців) — фотографічною технікою. На нормальний друку газета перейшла аж у серпні. Склад робився в друкарні А. Сажника, а друкувалася газета спершу в Buchdruckerei Anton Hieber в Авґсбурзі, від березня 1947 — в друкарні Hans Holzmann у містечку Верісгофен, а шість місяців пізніше — у Mayer und Söhne Druckerei в Айхаху. Як бачимо, протягом одного року з різних причин треба було змінити друкарню аж чотири рази. Це головне тому, що німецькі підприємці нерado йшли на довготермінові домовлення з чужинцями.

Не в кращих обставинах працював «Час». Упродовж перших кількох місяців редакція й адміністрація мали до диспозиції тільки одну друкарську машинку — старого «Андервуда». На ній виготовлялися восківки, а з них робилися відбитки, спочатку на ручному, а згодом на механічному ротаторі. Кілька перших чисел газети мали 10 сторінок формату канцелярського паперу, а згодом, протягом 10 місяців, кожний випуск мав 4 сторінки, але збільшеного, тобто нормального газетного формату.

У січні 1946 року техніка друку змінилася: придбано ще одну друкарську машинку в доброму стані, а циклостил замінено на фотографію, яку виконувала німецька фірма Buchdruckerei Fritz Zeinlein у Фюрті. Тим часом робилися всякі можливі заходи, щоб перевести газету на нормальний друк, наслідком чого у вересні зроблено домовлення з українською друкарнею в Регенсбурзі. Але там надруковано тільки одне число, бо виявилось, що друкувати газети на віддалі 100 кілометрів від редакційної бази й адміністрації вельми клопітно.

Щойно 27 жовтня того ж року підписано домовлення з німецькою друкарнею в містечку Цірндорф (5 км від Фюрту), закуплено кириличні шрифти, і відтоді «Час» дістав вигляд нормальної газети. Це сталося майже точно в першу річницю її появи.

Подібні «митарства» переходили майже всі українські газети, при чому тижневик «Неділя» був між ними унікальний тим, що більше року друкувався латинськими або українськими і латинськими шрифтами.

Легша була доля українських журналів і книжок. Вони в більшості почали з'являтися аж тоді, коли вже сяк-так була налагоджена технічна база, і тому всі мали нормальний вигляд.

Об'єднання українських журналістів

Українські журналісти в Німеччині мали два професійні об'єднання: одне з них мало назву «Спілка українських журналістів» (СУЖ), а друге — «Національно-демократичне об'єднання українських журналістів» (НДОУЖ). Обидві вони відбивали політично-ідеологічні переконання своїх членів, при чому СУЖ підтримував Українську національну раду, а НДОУЖ — Українську головну визвольну раду (УГВР) і Закордонні частини ОУН (ЗЧ ОУН).

Українські журналісти почали гуртуватися досить рано. За ініціативою Геннадія Которовича їх перший з'їзд відбувся 2-4 березня 1946 року в Швайнфурті (Баварія). Він мав неофіційний товариський характер, але тим не менше якраз там народилася думка об'єднати всіх журналістів на професійній базі. Черговий

крок на відтинку гуртування журналістів зробили видавці й редактори п'ятох газет: «Українських вістей», «Нашого життя», «Неділі», «Слова» (Реґенсбург) й «Українського тижневика» (Ашаф-фенбург). Вони з'їхалися в Реґенсбурзі і створили там 7 квітня 1946 року «Союз української демократичної преси» з завданням «поборювати намагання деяких груп еміґрації (читай: ЗЧ ОУН і ЗП УГВР) стати на ґрунт виключности і нетолеранції до інших державно-творчих українських угруповань».

Вже сам факт, що «Союз» поставив перед собою завдання «поборювати», а не об'єднувати інакше думаючих журналістів, замикав перед ним шлях еволюції до загальноеміґраційного об'єднання журналістів. А проте інформаційний відділ ЦПУЕ на чолі з Юліяном Реваєм, саме у співпраці з цим «Союзом» і при використанні його апарату і зв'язків, скликав перший загальноеміґраційний з'їзд українських журналістів до Ульму на 2 і 3 червня 1946 року. Звичайно, це кинуло деяку тінь на об'єктивність його ініціаторів і збудило підозріння, що тут йдеться про фаворизування політичного табору, що його очолював ДЦ УНР.

У з'їзді взяло участь 95 осіб, що співпрацювали з пресою в минулому на Україні і тепер на еміґрації. Як і можна було сподіватися, на з'їзді переважала політична проблематика, а мало говорилося про професійні справи. Прихильники ДЦ мали на ньому більшість і намагалися використати її для підбудування авторитету того політичного центру. З цією метою вони запропонували вислати привітання Андрієві Лівичькому, президентові центру УНР в екзилі. Проти цього виступили прихильники УГВР. Вони аргументували, що журналістична професійна спілка не може анґажуватися по одній політичній стороні, бо внесе роздор у свої лави, і тому (казали вони), коли вже висилати привітання лідерові одного політичного табору, то треба одночасно привітати і голову другого, тобто о. Івана Гриньоха, що в той час очолював ЗП УГВР. Але більшість ухвалила свою резолюцію і привітала тільки А. Лівичького, при чому назвала його «репрезентантом законної української влади». Та, не зважаючи на це, з'їзд закінчився успішно: створено Спілку українських журналістів (СУЖ) на чолі з Степаном Бараном, речником більшости, і його заступником Зеноном Пеленським, що репрезентував погляди меншости. Але ця коаліція не витримала проби життям. Уже восени 1946 року прийшло до зудару між обома політичними таборами. У пресі почалася гостра полеміка, в якій перед вели С. Баран і Зенон Пеленський. У висліді цього З. Пеленського виключено з СУЖ-у, а слідом за тим прихильники ЗП УГВР і ЗЧ ОУН покинули ту організацію і створили свою окрему під назвою «Національно-демократичне об'єднання українських журналістів» (НДОУЖ). Його установчі збори відбулися в Мюнхені 28 серпня 1946 року. СУЖ нараховував, згідно з його

власними даними, 150 членів, а НДОУЖ — 87 (дані на листопад 1946 року). Головою НДОУЖ був З. Пеленський, а секретарем Роман Олійник-Рахманний. Члени цього останнього рекрутувалися головне з співробітників таких газет і журналів: «Українська трибуна», «Українське слово», «Час», «Українська думка», «Наша пошта», «Літопис політ'язня», «Переселенець», «Сьогодні», «Вісник УАПЦ», «Вісник СХС», «Новини», «Наш клич» (Лондон), «Вісті» (Брюссель), «Українець у Франції» (Париж).

Міжнародне об'єднання журналістів

Як уже сказано, ані СУЖ, ані НДОУЖ не клопоталися професійними справами українських журналістів і видавництва. Цією ділянкою зацікавився Союз ДіПі-преси в американській зоні Німеччини, що 1950 року перейменувався на «Союз вільної преси Східньої і Центральної Європи, балканських і балтицьких держав».

Ініціатором і засновником «Союзу» був Роман Ільницький, при чому він взорувався на німецьких зразках. Німецька ліцензійована преса у кожній провінції (Баварія, Долішня Саксонія, Гессен і т. д.) мала свою центральну організацію з правами репрезентації її (преси) перед американськими окупаційними властями. При кінці 1946 року всі вони об'єдналися в зональне представництво, а на їх установчих зборах брав участь Ільницький в якості гостя. Там він познайомився з генералом Макклором, шефом інформаційного бюро при Головному військовому управлінні у Франкфурті, та з Г. Навманом, головою Союзу німецької ліцензійованої преси. Ці знайомства допомогли йому створити Союз ДіПі-преси. Установчі збори відбулися 27 лютого 1947 року в українському таборі Соммер-Казерне в Авґсбурзі при участі 45 представників від 22 українських, польських, естонських, литовських, лотиських і сербських газет. Згодом до Союзу вступили ще видавці російських, білоруських, румунських та угорських періодичних видань. Всіх газет і журналів, об'єднаних в Союзі, було 63. Союз був визнаний американською армією та УНРРА й мав вплив на політику окупаційних властей щодо преси переміщених осіб. Першим президентом Союзу ДіПі-преси був Роман Ільницький. Перебуваючи на тому посту, він заініціював видання тижневика німецькою мовою п. н. «Im Ausland» («На чужині»). Перше число появилось в липні 1947 року; його завданням було інформувати німецьке населення про ДіПі і політичних втікачів, особливо про їх здобутки на полі культури. Йшлося про те, щоб протиставитися поширеним серед німецького народу поглядам, нібито ДіПі — це злочинний, асоціальний елемент, який не повертається на батьківщину зі страху перед

відповідальністю за поповнені злочини. Наклад «Ім Авслянд» доходив до 100 тисяч примірників. Він появлявся за гроші, випозичені від ЦПУЕ, а його першими редакторами були українці — Юрій Студинський і Юрій Косач. На жаль, вони не впоралися як слід зі своїми завданнями, і тому газета розвинулася аж тоді, коли її редакцію й адміністрацію перебрали лотиші.

Успіх міжнародної співпраці в рамках Союзу ДіПі-преси заохотив журналістів шукати ще ширшої бази для співпраці. Так дійшло до створення в 1948 році Федерації вільних журналістів поневоленних народів (з осідком у Лондоні) зі всіх країн Західної Європи (Німеччина, Англія, Франція, Італія, Бельгія, Голляндія, Норвегія, Швеція). Українських журналістів у Федерації представляли: Б. Галайчук, Р. Ільницький, М. Колянківський, М. Ковальський, М. Ливицький, П. Поліщук, І. Попович, М. Семчишин. На жаль, Федерація не розвинула ширшої діяльності. Слід відзначити, що українська делегація склала на установчих зборах політичну декларацію (такі декларації складали всі національні делегації), в якій перший раз на міжнародному форумі згадано обидва політичні центри: УНР-аду і УГВР. М. Ливицький мав з того приводу неприємності в Мюнхені, бо СУЖ під головуванням С. Довгала висловив йому догану за те, що він поставив свій підпис під тією декларацією.

Преса й інформаційний відділ ЦПУЕ

У Головній управі ЦПУЕ, крім інших вісьмох відділів, створено також відділ преси й інформації. Його очолював до осені 1947 року Юліян Ревай (заступник Юрій Стефаник), а після того ці обов'язки перебрав Зенон Пеленський. Головне завдання відділу полягало в тому, щоб інформувати чужомовну й українську пресу про життя-буття української еміґрації. Але в наслідок особливих стосунків, які створилися між пресовими органами в Німеччині, він мусів велику частину своєї праці присвятити цим останнім. Справа в тому, що газети, прихильні до ДЦ УНР, крім гострої полеміки з пресою ЗЧ ОУН, ще й звинувачували їх і ЗП УГВР у тому, що їх прихильники по таборах практикують терор супроти своїх політичних прихильників. Джерелом цих інформацій були таборові дописувачі, які часто керувалися політичними упередженнями і тому приписували своїм політичним противникам вчинки, які насправді були ділом кримінальних злочинців. Це, звичайно, загострювало відносини між політичними таборами. Щоб зарадити цьому, президія ЦПУЕ наполягала на тому, щоб преса так довго не друкувала звідомлень про кримінальні вчинки на політичному тлі, аж поки події і факти не перевірить місцевий таборовий суд. Коли ж преса СУЖ-у відкинула

ці пропозиції під претекстом, що вони обмежують свободу преси, президія запропонувала, щоб пресові органи самі створили систему самоконтролю. Перша така спроба була зроблена 18 і 19 листопада 1946 року. Про це записано в протоколі ЦПУЕ так:

«Переглянувши всю кореспонденцію, яка в справах полеміки вплинула до ЦПУЕ, президія в складі: В. Мудрий, М. Ветухів, Л. Романюк, А. Мілянич, Василь Потішко, підкреслила невластивий тон пресової полеміки і рішила на найближчій збірці всіх редакторів ліцензійованої преси, яке має відбутися в Авґсбурзі, доручити головному секретареві мґр. Романові Ільницькому опрацювати плян громадського впливу на пресу при допомозі відповідних органів, створених за ініціативою ЦПУЕ, щоб тон і характер статей в українській пресі при найрізномірнішому їхньому змісті не дискредитував нас перед зовнішнім форумом та не давав аргументів ворожим чинникам».

Після тривалих переговорів між редакторами і ЦПУЕ відділ інформації скликав конференцію 17 березня 1947 року у Франкфурті. У ній взяли участь ліцензіати і редактори 6 газет: «Неділі», «Часу», «Українських вістей», «Нашого життя», «Української трибуни» і «На чужині». Конференція мала успіх. На ній ухвалено такі постанови:

1. Підкреслюючи, що ЦПУЕ є виявом громадської надбудови нашої еміграції, ліцензійована преса зобов'язується до позитивної співпраці з відділом інформації цієї установи.

2. Не зрікаючися своєї політичної плятформи та права обороняти і представляти її перед читачами, ліцензіати і головні редактори зобов'язуються в політичній полеміці керуватися широко сприйнятими громадськими інтересами, зокрема не нападати у своїх пресових органах на фізичні особи, зберігати толеранцію щодо своїх політичних противників, не містити матеріалів, що могли б шкодити загальноукраїнській справі та державницько-визвольним змаганням, і тримати тон політичної полеміки на високому рівні.

3. Українська преса міститиме матеріали, що підкреслюватимуть соборність і єдність інтересів українських скитальців без уваги на їхні політичні та релігійні переконання.

4. За виконанням цих зобов'язань буде стежити відділ інформації ЦПУЕ. На випадок їх порушення відділ інформації напише листа із ствердженням такого порушення і перешле його всім ліцензіатам і головним редакторам. За порушення, на яке зверне увагу відділ інформації і яке буде одночасно підтверджене наступною нарадою ліцензіатів і головних редакторів, — будуть ухвалені відповідні санкції.

Чергова конференція 7 квітня 1947 року ухвалила ще таку додаткову постанову:

1. Друга конференція ліцензіатів і головних редакторів ліцензійованої преси ухвалила дальші постанови внутрішнього характеру, які за підписами ліцензіатів і головних редакторів увійшли до протоколу нарад і які нормують полагодження означених негативних проявів у публіцистичному діянні української преси. Підписані ліцензіати і головні редактори вирішили допильновувати з усією повагою льояльного виконання цих постанов.

2. Нарада постановляє опублікувати повні матеріали у ліцензійованих газетах і журналах.

Після проголошення цих домовлень більшість газет напряду ЗП-ЗЧ надрукували редакційні статті, в яких висловлювалася надія, що українські журналісти виконуватимуть свої обов'язки з більшим почуттям відповідальності, як це було до того часу. В газеті «Час» Р. Ільницький писав:

«... зміст порозуміння є дуже знаменним для відносин, серед яких живемо. У комунікаті говориться про те, що кожна газета й далі буде заступати ті позиції, на яких вона досі стояла, а тільки оборона їх має відбуватися іншими методами. Вони мають порвати із своєю нельояльністю, а спертися на засади джентлменства до своїх противників і прихильників. Коли б цю засаду нам вдалося перепровадити консеквентно в пресі, а згодом і на інших ділянках нашого публічного життя, то не буде перебільшенням, коли скажемо, що пресове порозуміння може стати початком нового розділу не тільки в нашому еміграційному житті. Це призвело б до піднесення культури нашого публічного життя на вищий позем. Це відпружило б нашу громадську атмосферу, а взаємини в приватному й публічному житті зробило б привітнішими, що з черги визволило б нові людські енергії і нову охоту до праці...

Джентлментство розуміємо не як зовнішню блискучу форму, що покриває духовно-моральну неповноцінність людини, а як сукупність внутрішніх прикмет, що в природний і очевидний спосіб знаходять свій вияв у поправних і культурних формах поведінки. Говорячи про джентлмена, думаємо про опановану людину, про таку, що є паном своїх почувань, що, навіть провокована, не дасться спровокувати і, навіть дразнена, не дасться згістеризувати. Думаємо про людину рішучу, про таку, що в переслідуванні шляхетної цілі є консеквентна, вперта і невмолима, але при тім культурна. Думаємо про людину чемну й уважну, а при тім вірну своїм ідеалам і засадам та готову боротися за них усіма засобами, крім тих, які противляться засадам чести й гідности».²

---

2. «Час», 27 квітня 1947.

На жаль, такі і подібні надії не здійснилися. Вже на початку травня 1947 року редактор «Неділі» писав:

«Ми, на жаль, не зовсім поділяємо той оптимізм, що пробивається з деяких статей, написаних з нагоди комунікату про арбітраж відділу інформації ЦПУЕ, та санкцій на „порушників” міжгазетного миру. Так довго не буде в нашій пресі миру, як довго кожному так званому прововоді не стане ясно, що хитрощами передвиборними чи передз’їздовими комбінаціями не вдасться замкнути уст і виманеврувати невігідних людей з преси, що мають почуття відповідальности.»³

Остання спроба вплинути на українську пресу, щоб вона друкувала тільки перевірені матеріали, була зроблена на третій конференції ліцензійованої преси 25 травня 1947 року. У ній взяли участь: президія ЦПУЕ, співробітники інформаційного відділу ЦПУЕ (Юліян Ревай і Юрій Стефаник) та ліцензіати і головні редактори газет і журналів американської зони. У висліді нарад створено при інформаційному відділі дві дисциплінарно-судейські комісії: до одної з них увійшли представники «Часу» і «Неділі», а до другої представники «Української трибуни» і «Нашого життя». Отже, в кожній із них засідали журналісти з обох таборів.

«Завданням цих комісій, — читаємо в протоколі, — є негайно інтервенювати в усіх випадках порушення суспільно-громадської дисципліни і власного правопорядку та, ствердивши їх об’єктивний стан, інформувати про це громадянство згідно зі спільно устійненим комунікатом».⁴

Але й цієї ухвали не запроваджено в життя. Преса ДЦ й далі містила дописи своїх власних кореспондентів, не перевіряючи їх достовірности, а через те звинувачення і контрзвинувачення продовжувалися далі на сторінках газет.

Співробітники української преси

Хоч становище тогочасної української преси було важке, бодай в одній ділянці воно було відрадне: на еміграції опинилася велика кількість інтелігенції, охочої писати. Це були журналісти, письменники, поети, науковці, мистці, літературні критики, громадські діячі тощо. Правда, справжніх журналістів між ними було небагато, хоч СУЖ подавав кількість своїх членів на 150 осіб, а НДОУЖ — на 85. Більшість між ними творили «новаци», люди, які тільки вряди-годи

---

3. «Неділя», 4 квітня 1947.

4. «Час», 8 червня 1947.

брали перо в руки, хоч деякі з них, маючи вроджений талант і добру освіту, стали справжніми, а то й видатними журналістами.

А все ж добрих публіцистів з широким поглядом на українській міжнародні проблеми було значно менше, ніж письменників і поетів. І тому в той час, коли майже кожна більша газета (за винятком «Неділі» і «Християнського шляху») мала окремі сторінки, присвячені літературі, науці й мистецтву, добрих публіцистичних статей було небагато. Також замало було літературних критиків, між якими передові місця посіли Юрій Шерех, Іван Кошелівець, Віктор Петров-Домонтович, Володимир Державин, Юрій Лавріненко-Дивнич, Григорій Костюк, Богдан Кравців, Святослав Гординський, Юрій Стефанік, Юрій Бойко, Неофіт Кебалюк та деякі інші.

Цікаво відзначити, що в той час, коли політичних авторів (публіцистів) було більше між західніми українцями, в літературних жанрах переважали люди з Великої України.

Політичний напрям і тон передовим українським газетам надавали п'ять публіцистів: Іван Багряний («Українські вісті», Новий Ульм), Роман Ільницький («Час», Фюрт), Павло Котович («Наше життя», Авґсбург), Геннадій Которович («Неділя», Ашаффенбург), Зенон Пеленський («Українська трибуна», Мюнхен), Володимир Стахів («Сучасна Україна», Мюнхен). Між співробітниками тих газет треба назвати такі імена: біля «Українських вістей» гуртувалися: Степан Баран, Михайло Воскобійник, Василь Гришко, Мартин Задека, Л. Каолін, Григорій Костюк-Подоляк, Юрій Лавріненко-Дивнич, Борис Левицький, Спиридон Довгаль, Микола Лівіцький, Іван Майстренко, Павло Маляр, Ісаак Мазепа, Семен Підгайний, Леонид Полтава, Семен Старів, Улас Самчук, С. Росоха.

З «Часом» співпрацювали: Богдан Галайчук, Микола Колянківський (редактор), Ігор Костецький, Юрій Косач, Богдан Кравців, Зенон Кузеля, Володимир Ладижинський, Юрій Лінчевський, Роман Олійник-Рахманний, Лев Ребет, Михайло Сопуляк, Михайло Сосновський, Мирослав Стиранка, Ярослав Шав'як, Юрій Кошельняк, Федір Одрач, Володимир Кубійович, Андрій Качор, Іван Красник, Віктор Приходько, Євген Ю. Пеленський, Василь Маркусь, Ярослав Дзіндра, Володимир Дорошенко, Дам'ян Горняткевич, Борис Лиснянський, Григорій Ващенко, Дмитро Чуб, Зенон Пеленський, Володимир Янів, Євген Храпливий.

Співробітники «Нашого життя»: Спиридон Довгаль, Мирон Дольницький, Світозор Драгоманов, Неофіт Кебалюк, Панас Феденко, Василь Чапленко.

Автори «Української трибуни»: Іван Вовчук, Юрій Григорієв, Володимир Державин, Василь Качмар, Петро Ковалів, Кость Кононенко, Станіслав Кравчишин, Олег Лисяк, Степан Ленкавський, Г. Мироненко, Петро Мірчук, Богдан Нижанківський, П.

Павлович, Орест Питляр, Зенон Тарнавський, Анатолій Рябишенко, О. Черногірський, Ростислав Єндик, Лев Ребет, Лев Шанковський.

Співробітники «Неділі»: Кривуцький, Анатоль Курдидик, Тома Лапичак, Микола Лівіцький, Семен Підгайний, Степан Росоха, Матвій Стахів, Семен Старів, О. Степовий, Аркадій Животко, Олег Штуль.

«Неділя» й «Українські вісті» були газетами, в яких появлялося найбільше не підписаних статей або підписаних ініціалами.

Автори «Християнського шляху» (пізніше «Християнський голос»): Степан Баран, Роман Данилевич, Михайло Демкович-Добрянський, Мирон Коновалець, Іван Німчук (головний редактор).

Крім того, зі всіма тут названими газетами співпрацювали письменники, поети й літературні критики. Вони не знали політичних бар'єрів. Імена, які найчастіше подибуємо на сторінках усіх передових українських видань: Юрій Балко, Василь Барка, Всеволод Біленко, Юрій Бойко, Юрій Буряківець, Олекса Веретенченко, Святослав Гординський, Андрій Гарасевич, С. Гордієнко, Іван Керницький, Гнат Дедюренко, Дмитро Дорошенко, Олег Зуєвський, Орест Ікаренко, Петро Ковалів, Ігор Костецький, Петро Карпенко-Криниця, Петро Камінь, Ніна Калюжна, Всеволод Листвич, Вадим Лесич, Юрій Косач, Григорій Лінчевський, Н. Щербина, Ганна Черінь, В. Лод, Оксана Лятуринська, Іван Манило, Богдан Кравців, Катря Гриневичева, П. Оксаненко, О. Несич, Михайло Орест, Ніна Павловська, Леонид Полтава, Леонид Лиман, Віктор Петров-Домонтович, Володимир Русальський, Улас Самчук, О. Смішко, Яр Славутич, Михайло Ситник, Володимир Свідзінський, Іванна Савицька, Ганна Черінь, Остап Тарнавський, Юрій Чорний, М. Хустинський, В. Шаян, Юрій Шевельов, В. Шпаківський та інші.

Співробітники «Сучасної України»: Іван Бутковський-Гуцул, Микола Глобенко, Іван Гриньох, Євген Гловінський, Володимир Державин, Кость Кононенко, Володимир Кубійович, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Ярослав Мартинець, Михайло Орест, Мирослав Прокоп, Любомир Ортинський, Євген Пизюр, Дарія Ребет, Іван Лисяк-Рудницький, Лев Шанковський, Юрій Шевельов.

Занепад преси таборової доби

«Золота доба» ДіПі-преси, що розпочалася в травні 1947 року, довго не тривала. Вже в другій половині 1948 року газети й журнали боляче відчували катастрофічний спад числа своїх читачів-передплатників. Це був наслідок масової еміграції до заокеанських країн, що її енергійно організувала ІРО. Видавці, редактори, автори, друкарі зрозуміли, що єдиний вихід з важкої ситуації, в якій вони опинилися,

можна знайти в розбудові ринку збуту на книжки й газети в Америці, Канаді, Австралії й Англії, тобто в тих країнах, до яких емігрувала більшість читачів. А при тому цю розбудову ринку треба було організувати не кожному окремо, на власну руку, а спільно, у дружній співпраці.

Здавалося, що на питання: «Як це зробити?», — дав відповідь Віктор Доманицький. На сторінки преси він вийшов з проектом т. зв. «Книгоцентру», в якому пропонував об'єднати всіх українських видавців, редакторів, авторів, друкарів, книгарів. Всі вони разом мали подбати про здешевлення продукції книжки й газети, а з другого боку — про зацікавлення масового читача за океаном українським друкованим словом.

Доманицькому здавалося, що європейський читач-українець, навіть переселившись до Америки, Канади чи Австралії, читатиме українську книжку чи газету, випродуковані в Європі. Його аргументація переконала багатьох, а тому й установчі збори «Книгоцентру» відбулися многолюдно у Мюнхені 30 вересня 1948 року. У них взяли участь представники ЦПУЕ, НТШ, УВУ, УТГІ, Греко-Католицької Богословської академії, Об'єднання науковців, письменників дитячої літератури, 8 видавництв, 4 книгарні, 3 друкарні та 11 авторів й редакторів. Крім того, 4 книгарні й 3 особи з провінції надіслали поштою свої заяви про вступ до «Книгоцентру». Отож на зборах було 40 установ, фірм і осіб.

Головою управи «Книгоцентру» обрано В. Доманицького, його заступником — С. Климишина («Українська книгарня» в Мюнхені), серкетарем Ярослава Пастушенка, а членами управи — Л. Кокодинського («Українське слово», Регенсбург) та М. Каплистого (УТГІ). До надзірної ради увійшли Роман Ільницький (голова) та 11 членів: Віктор Петров, Ярослав Рудницький, Іван Розгін, Григорій Лінчевський, М. Гоцій, Атанас Фіголь, С. Слюсарчук, М. Курило, Степан Спринський, С. Бігус та представники НТШ. Контрольна комісія складалася з Юрія Косача, Богдана Гошовського, І. Яновича, О. Бойчука та Григорія Прокопчука.

Ухвалено проголошувати місяць жовтень «місяцем українського друкованого слова», влаштовувати виставки книжок і газет, організувати відділи «Книгоцентру» по різних містах і країнах, створити «Інститут української книги», що мав би студіювати не тільки тематику, мову та оформлення книг, а також їх економіку, попит на книги тощо.

Але обставини були сильніші за «Книгоцентр». Незабаром виїхало за океан багато членів його управи і надзірної ради, а при кінці 1949 року припинили свою працю «Час», «Наше життя» та майже всі ті 327 видань, про які згадувалося в першому розділі. У живих залишилися тільки ті газети, які одержували грошові субсидії від своїх спонзорів. Це були «Українські вісті», — орган Української

революційно-демократичної партії (появляється і досі), «Українська трибуна», власність ЗЧ ОУН (вона перетворилася згодом на «Український самостійник», який припинив своє існування 1975 року), «Християнський голос» (продовжує появлятися дотепер) і «Неділя». Вона жила так довго, як довго жив її власник Геннадій Которович (до 1956 року).

У той час, коли Доманицький укладав пляни, як рятувати пресу, Роман Ільницький думав про неї як про засіб, при допомозі якого можна було б утримувати зв'язки у світовому масштабі між українськими ДіПі і насамперед між їх елітою, що якраз тоді роз'їжджалася з Німеччини.

«Нема сили, — писав він, — нема потреби і навіть совісти здержувати людей від виїзду з Німеччини... Тут, у цій країні, не вдасться нам ані заробити на пристойне життя, ані виховати дітей, ані закласти тверді підвалини під громадсько-політичне життя... Нам треба рахуватися з тим, що наші люди будуть розпоршені малими гуртами по цілій земній кулі... Мали українські острови буде підмивати чуже море довкільного населення, аж врешті закриє їх і похлонить. Але чи дійсно похлонить? Чи дозволимо ми на це? І чи є надія, що можна проти такого процесу боротися? Без власної землі, без рідного оточення, без сил, які дає кожній людині причасність до культурного і політичного процесу власного народу? Так, цього всього не буде. Але залишиться щось одне таке, що збереже наших людей для нашого народу і для його ідеї: це українська преса і книжка. Це єдина зброя, яка в часі нашого розпоршення лишається в наших руках... Книжка і преса об'єднає нас понад краї, моря і континенти. А для цього нам потрібно, крім місцевих, ще і світових українських органів, таких, щоб їх читали всі українці по цілому світі. Нам здається, що найбільше шансів до цього має та українська преса, яка постала тепер у Німеччині...

«Це завдання таке велике і від нього залежить так багато, що до дружнього зусилля в цьому напрямі повинні стати всі, кому дорога українська еміграція і її місія... Це ділянки праці української інтелігенції. Вона повинна подбати про те, щоб з Німеччини не виїхав ані один українець, заки він не подасть своєї адреси в новій країні до однієї з українських редакцій. Про це повинні подбати таборові управи, переселенчі комісії, верховні установи тощо. При збірних транспортах (емігрантів) повинен бути хоч один чоловік, який мав би завдання після приїзду до країни поселення, удержувати зв'язки зі своїми товаришами подорожі і подавати до українських редакцій їхні адреси. Першою посилкою, яку одержить з Німеччини новий емігрант, повинна бути українська газета. Картотека передплатників українських пресових органів повинна стати найповнішим реєстром української еміграції в світі. Щойно

тоді, коли получимо нас усіх (розсіяних одинцем і гуртами по цілому світі) українською газетою, зможемо думати про виконання наших дальших завдань, про які хочемо говорити у наступних статтях».⁵

Початок заходів для здійснення цього плану зроблено у Фюрти й Парижі. Тижневики, які виходили в тих містах («Час» і «Українець у Франції») об'єднано в одну газету п. н. «Українець-Час». Об'єднання здійснено у вересні 1949 року. Слідом за тим Ільницький виїхав до Парижу, щоб там працювати над розбудовою редакційної і господарської для першого (як він думав) українського органу з амбіціями бути всеукраїнським і за своїм змістом і за своїм поширенням. Але труднощі були завеликі. Задум зазнав провалу так само, як і план Доманицького.

---

5. «Час», 19 вересня 1948.

ТЕРОР БЕЗСОННЯ, ЗМАГАННЯ З ЧАСОМ І ЩЕ ДЕЩО

Дарія Ребет

Щорічно від 12 до 26 травня я «не сплю». Отак завжди від 1939 року. І цікаво, що раніші події, пізніші переживання, також важливі справи з того самого часу ув'язнення у польській тюрмі — великою мірою забулися, а оце переслухання польською поліцією виділилося з поділеної чи подвійної підсвідомости як окремий, суцільний, з яскравими деталями кадр, що залишився в пам'яті, видно, на все життя. Це було 14 діб з половиною, а не десятиденне безперервне переслухання, як це помилково писав Я. Гайвас у своїх споминах («Воля ціни не має», Торонто, 1971). Щоправда, тут по суті не йдеться вже й про дні, коли їх назбиралося так багато, бо після перших випробувань усе разом злилося в якусь ніби недійсну цілість. Тим більше з віддалі часу все це здається неймовірним, зокрема, коли перелічувати наяву окремі дати.

І так щорічно я, просто автоматично, ніколи не забуваю дату 12 травня; а далі, серед щоденної метушні, що кілька днів само нагадується: «Ага, я все ще далі не сплю». І тоді мимохідь викарбовується ніби якесь почуття «подвигу». А що під час такого безсоння діє якась «подвійна» свідомість, то, з іншого боку, пізніша емпірична оцінка пережитого доводить до не-особистого, об'єктивно-узагальненого висновку: тому що йдеться про різні стани свідомости — межі між витримкою і заламанням можуть бути індивідуально доволі пливкі, а остаточний вислід змагань між в'язнем і слідчими органами у такій ситуації більше, ніж будь-коли, зумовлений органічною структурою людини та природою даними прикметами кожного окремо. Очевидно, що застосування таких метод слідства спиралося на докладному вивченні різних можливостей (особливо психологічних) заламання людини, як цим бундючно хвалилися самі поліціанти. Отож, такими завченими експериментами у допитуванні в'язнів грала тоді польська поліція своєю гру з українським визвольним підпіллям.

Для виразнішого унаочнення цієї, хоч нерівної, але обопільної гри — потрібно показати бодай деякі елементи ґрунту і становища, в якому була Організація Українських Націоналістів (ОУН) під

кінець першого десятиріччя її існування на західньоукраїнських землях.

Між двома світовими війнами під польською окупацією ОУН не була глибоко підпільною у технічно-оперативному розумінні. Інакше, ніж, наприклад, за війни чи інших зрушень нормальних форм усього суспільного життя, — члени таємної нелегальної організації, поза винятковими, переходовими випадками, жили легально, без можливості тривало десь «загубитися», сховатися від розшуків і переслідувань. Організуючися меншими або більшими клітинами на місцях свого проживання, члени таємної організації були переважно між собою особисто знайомі. Отож, засади конспірації у більшості випадків не могли бути здійснювані повнотою, бо не було анонімності, хоч загально зобов'язувано вживання псевдонімів. Так було вже від початку формування Української військової організації (УВО), куди мені, наприклад, довелося потрапити на п'ятнадцятому році життя; і це не був виняток. Отож, багато учасників пізніше широко розгорненого націоналістичного руху мали за собою немало років участі і немало нагод для ширшої деконспірації.

Крім цього, був ще й інший чинник, властиво, суперечливої в собі, але на той час конечної системи дії націоналістичного руху. За програмою, стратегією і тактикою ОУН — це мав бути широкий «рух», отже поширення націоналістичних ідей у масах було іманентним складником застартованого політичного процесу. І це, паралельне з будовою законспірованих клітин, ширше завдання молоді націоналісти сприймали з великим ентузіазмом. Крім впливу на суспільність через опанування громадських установ, були ще й інші засоби вкорінювання націоналізму: пряма пропаганда націоналістичної ідеології відбувалася безпосередньо в легальних молодіжних організаціях, зокрема студентських, великою мірою у Пласті тощо. У Львові існували два ідеологічні товариства, що були фактично під контролем ОУН: Товариство ім. Петра Могили і Гурток ім. Лесі Українки. Доповіді й дискусії у цих середовищах зовсім явно популяризували націоналізм. Також пропагування націоналістичних публікацій було відкритою легітимною ідеологічною визначенням. І тільки нечисленні діячі руху на верхах не виявлялися у таких формах діяльності.

Тому не диво, що з часом польська поліція могла вже і з самої обсервації складати довгі списки «небезпечних» людей. І так з року в рік збільшувалися кола тих підозрілих націоналістів, яких арештовували більшими чи меншими групами у різних місцевостях

Західньої України «на всякий випадок» після якоїсь події, зокрема превентивно перед українськими національними святами, коли можна було сподіватися підпільних листівок чи інших виступів. Так у першій половині 30-их років я, ще як член окружної ексекутиви ОУН, два рази попала до в'язниці в Стрию. Це було після схоплення поліцією Біласа і Данилишина, коли, без зв'язку з ними, була спроба зробити мені «справу». Але поліційні маніпуляції були настільки хиткі, а «легенда» про мої контакти з деякими людьми була так підбудована, що за несповна три місяці я опинилася «на волі». І другий «принагідний» випадок — був двотижневий арешт після вбивства міністра Перацького. Отже було ясно, що майже всі ми вже тоді досить твердо сиділи у поліційних реєстрах. Цей стан помітно погіршився у зв'язку з варшавським процесом у справі атентату на Перацького (1934), коли деякі члени Крайової ексекутиви ОУН, очоленої тоді С. Бандерою, під тиском допитів розкрили неймовірно багато організаційних таємниць. Тоді також помітно затиснувся обруч поліційної опіки навколо решток членів ОУН, які покищо уникнули в'язниць і концентраційного табору в Березі Картузькій. Для організації та її членів настав особливо важкий час. І саме цей етап став тлом, на якому безпосередньо розвинулися зачіпні пункти мого ув'язнення на кілька місяців перед вибухом другої світової війни.

На весні 1935 року почала діяти Крайова ексекутива, затверджена полк. Коновальцем, яку очолив Л. Ребет. Хоч з доручення стрийської округи я завжди мала контакт з центром у Львові і цей терен не був мені чужий, тепер у складі Крайової ексекутиви довелося на цьому терені працювати постійно, інтенсивніше й у важчих умовах. Спершу, як і попередньо, я доїздила поїздом зі Стрия до Львова, а потім замешкала у Львові постійно. Не малою проблемою було якесь зовнішнє «виправдання» цього місця перебування, тим більше, що студії я вже закінчила. Отож, я по черзі або рівночасно вписувалася на якесь нове навчання і при цьому шкодувала, що не могла справді ґрунтовніше покористуватися цими можливостями. Це була дипломатична студія при юридичному факультеті у Львові; а далі — невеличка школа англійської мови і курси італійської; приватна конверсація німецької мови у якоїсь старенької пані і, нарешті, мала польська музична школа з навчанням гри на фортепіані. Тут подала я себе за дуже низького початківця, щоб не мусіти вивчати задані лекції, але при кінці року таки довелося серед дітей, підлітків та їхніх батьків «виступити» з Моцартом «Для Елізи», з репертуару пересічно десятилітніх. Успіх був «великий», але якщо б дійшло до дальших уточнювань моїх «алібі», то вийшов би ґротеск з «конспірації» зі ствердженням, що вже давніше я була учнем філії Музичного інституту ім. М. Лисенка в Стрию. Тож, опам'ятавшись, я міняла такі

аж надто грубо шиті засоби камуфляжу. Алеж треба було якось із сьогодні до завтра утримуватися на поверхні. Так у переплітанні таких занять і конспіративних зустрічей проходили цілі дні з ранку до ночі.

А взагалі рухатися в організаційних зв'язках розконспірованим людям було дуже важко, і треба було для цього різних маневрів, що забирали багато часу і не давали певності щодо безпеки. На цей час я вже добре знала Львів, хоч ніколи не визначалася великими топографічними здібностями. Але біда привчила. Нерідко улаштували ми зустрічі зовсім за містом, доїжджаючи туди перериваними і комбінованими шляхами, часто аж на вечірні години. Зустрічалися ми і в пущі середмістя, де знання різних провулків і пасажів помагало кудись щезати, зокрема парки та короткі вулички були дуже пригожі. Коли за мною понад рік зовсім наочно стежили по місту агенти в цивільному, то була нагода їх упізнавати. То була помилка поліції, що вона використовувала для цього невелику кількість тих самих людей; або вона недооцінювала нашу спостережливість. Отож, насамперед потрібно непомітно відшукати такого сторожа безпеки, і це звичайно вдавалося. Вони трималися на «законспірованій» віддалі. Тоді починалися маневри трохи з запасу завчених курсів конспірації і стеження, а ще більше з власного досвіду. Оглядаючи афіші, зупиняючися коло крамничних вітрин та спостерігаючи у вікні все, що в ньому відбивається, забігаючи до крамниць тощо, можна було дійти більшого віддалення від свого опікуна. А коли трапився ріг короткої вулиці, тоді перебігання поза найближчі вугли, хоч би й кількома петлями, звичайно доводило до мети. Прекрасною була околиця університету та й сама таки наша «альма матер». Крім головного голю і великих коридорів, були там незчисленні закамарки малих приміщень, різних семінарів, і, нарешті, викрутасами по поверхах, то вгору, то вниз, не важко було вийти тихими бічними брамами на другий бік будинку. Так цією достойною будівлею, в душі не профануючи її властивого призначення, ми часто користувалися для організаційних зустрічей. Практикували ми і стандартні методи «несподіваного» вскакування або вискакування з трамваїв, хоч менше спортивним революціонерам це могло вийти зле на здоров'я.

У цілому за час мого слідства я з задоволенням могла ствердити, що у безпосередній ефективності наші засоби маневрування у Львові не були безуспішні. Ясно, що так вестися могли тільки ті, хто був готовий діяти, не зважаючи на свою опінію в поліції. Правда, весь час непокоїло сумління, щоб таким чином не навести поліцію на інших. Але діяти було конечно потрібно, бо ОУН стояла на межі між існуванням і ліквідацією, а поки не розбудувалися нові кадри, не розконспірованих членів організації майже не було. Зрештою, продовжувати такий спосіб життя не було

надто боляче для тих, хто знав, що справа їхнього арешту — це тільки питання часу. Можливостей повної втечі у глибше підпілля в тодішніх умовах не було, а Провід українських націоналістів (ПУН) після смерти полк. Коновальця не збирався тодішнім керівним людям в краю давати «азиль» за кордоном.

■

Нарешті час сподіваного арешту настав. Для мене він був дуже гіркий з душевного погляду. На тлі сильного загострення взаємин між «краєм» і ПУН-ом на еміграції у Львові визріла не тільки неспокійна, але й нездорова атмосфера різних інтриг, підозрінь, ферменту. У безпосередній перехресний вогонь попав Л. Ребет, який послідовно чинив опір крайній течії, стимульованій С. Бандерою з тюрми, що вимагала розриву з ПУН-ом. Перебравши керівництво Крайовою езекутивою, Мирослав Тураш пропонував мені дальшу участь у цьому проводі. Я відмовилася, бо прямо чи посередньо також весь час була об'єктом цієї кампанії тому, що відстоювала помірковане ладнання цих справ, а втім, як наречену Ребета «важко» було поминути мене у цих маніпуляціях. До речі, і Тураш відстоював лінію компромісу і правопорядку супроти двох сторін, але на нього, можливо, як на нову людину, не було скероване вістря львівського націоналістичного середовища. (Про ці справи і цей період сказано більше у книжці Л. Ребета «Світла і тіні ОУН», Мюнхен, 1964.) Отож, виїхавши, до батьків у Стрию і чекаючи арешту, з свідомістю загрозливого становища в ОУН, я стояла фактично поза всім, що вже понад одно десятиліття було основним змістом мого життя. Зате протягом двох з половиною місяців я могла повнотою присвятитися моїй смертельно хворій матері. Саме це й була друга важка причина мого великого пригноблення під час ув'язнення.

Мене заарештували всередині березня 1939 року (мабуть, п'ятнадцятого). Я не знала, що це «масівка», хоч ситуація взагалі була дуже напружена, зокрема через події на Карпатській Україні. Після нічного докладного обшуку в мешканні повів мене поліціант просто на залізничну станцію. Там чекали вже на мене, сковані разом Ребет і Гриць М. з підстрийської околиці. Ставало ясно, що клеїться якась «справа».

Коли ми троє з двома сторожами безпеки опинилися у замкнутому купе, тоді з усією виразністю виринуло переді мною обличчя моєї мами у хвилину нашого прощання. Вона знала становище, отож знала, як і я, — що ми прощаємося востаннє. Вона не плакала, але її з легким блиском широко відкриті очі дивилися на мене спокійно, без реакції також на моє «запевнення», що все це

тимчасове. І тепер у цьому купе найшла на мене хвилина, коли «самі сльози пллються». Мені було зовсім байдуже, що це мені не личить у присутності польських поліціантів, що це не згідне з вимогами бойової гордості. І на цьому довгому шляху між Стриєм і Львовом вилилася, мабуть, і остання крапля моїх сліз, бо вже їх більше не було ані в самотній в'язничній камері, де можна було наплакатися досхоchu, ані після повідомлення в тюрмі, що моя мама померла.

Коли мене на короткий час доставили насамперед до поліційної станиці, я побачила, що це були такі масові арешти, серед яких жіноча рівноправність була дуже гідно збережена. До речі, дати цих арештів збіглися з студентським з'їздом у Львові, з-поміж учасників якого з різних околиць Галичини не малу кількість загорнула поліція під свою опіку. Не всіх відставили до тюрми, деякі — задля державної безпеки — опинилися в Березі Картузькій, звідки їх визволила війна.

У львівській тюрмі Бригідки я опинилася того самого дня надвечір в самотності. Досить скоро постукав у стіну сусід, і тут я майже в розпачі ствердила, що та частина колишнього навчання, що стосувалася способів зв'язків, вивітрилася мені з голови. Але на другий день при роздачі їжі йому вдалося на мить затриматися у відкритих дверях, і я побачила людину, знайому мені з вигляду і прізвища. Це був працівник одного з видавництв Б. При наступному стуканні я здогадалася, що перше слово мусить бути «тут», а далі йде відоме мені прізвище. Я витягнула з рубця одержі кусник графіту, який серед замішання на поліції вдалося мені добути з маленького олівчика ще перед ревізією, а на куснику картону, що виконував функцію лопатки для згрібання сміття в камері, за відповідною чергою пунктів я почала комбінувати абетку. І ще того самого вечора я порозумілася з Б. Ми постійно обмінювалися інформаціями, порівняно малого значення, бо чомусь туди слабо доходили відомості з інших частин в'язниці, хоч загальний зв'язок між в'язнями був налаштований непогано. Отже, ізоляція функціонувала, бо я так і не дізналася нічого, що могло бути важливе у перебігу мого слідства.

У своїй самоті я почувалася на той час добре. Але коли згодом дали до мене товаришку недолі, то це було «теж добре». Це була зовсім молода єврейка, простенька дівчина з якогось малого містечка. Вона попала у групу фальшивників польської валюти і дуже розпачала над своєю долею, заповнюючи час плачами і всякими нападами хвороби. Але коли я звикла також і до її епілептичних випадків, а вона звикла до тюрми, ми розважалися банальними розмовами, які були для мене цікаві: я просила її говорити їдиш, і для мене було приємною розвагою старатися якнайбільше зрозуміти. Остаточо і ця «їдилія» скінчилася. Через

два місяці такого спокійного життя покликали мене на поліційні допити.

У своїх спогадах і листуванні («Пережите і передумане», Детройт, 1983) Д. Шумук пише, що ще замолоду, стартуючи в комуністичну діяльність, він «готувався» на найгірше. Готувались і ми. Це ж була та сама генерація, один дух часу, ідейної наснаги молодого покоління. Від варшавського процесу (1934) нам було відомо, що у слідстві застосовують безсоння, яке ломить і декого з провідних людей. Але зблизька ми ще не знали, як діє ця нова метода допитів.

Як звичайно, після списання формальних особистих даних, прийшло питання, до яких товариств я належу. І коли у моєму скупому переліку бракувало ОУН, вибухнула загальна веселість з відповідними коментарями. На відкритті цього циклу «сеансів» було троє поліційних агентів. До речі, була інструкція у слідстві не признаватися, що належиш до ОУН; лише в окремих випадках, відповідно до ситуації чи пропагандивної мети, допускалися демонстративні заяви під час судового процесу, на який була допущена преса. Та до такої ситуації мені було ще далеко. А тим часом наполегливо вимагали признаватися у приналежності до ОУН, і такі ж питання висувалися про участь і роль Л. Ребета в організації. Після моєї поради говорити про те з ним самим почалися перші прояви роздратування, а потім довгі перерви, коли мене залишали саму і давали зрозуміти, що їм неспішно. То знову мимохідь агенти значущо натякали на мої контакти з Петром О., який до всього признався, і на акцію в Гаях, де було вбивство. Отже, тільки визнання може полегшити моє становище. Ця «новина» мене дещо заспокоїла, бо я не знала П. О. і нічого спільного з Гаями не мала. Виглядало мені, що поліція дуже здалека щойно починає шукати «справи». Після обіду, якого я не їла, бо почастивали мене неможливо солоною гороховою саламахою (таке більше не повторювалося), залишився зі мною тільки один, віком найстарший агент, а з його вигляду та тону видно було, що заноситься на «інтимну» розмову. Він заявив мені, що моя тактика нічого не дасть, бо також в іншому місці я вже «всипана». Я далі вважала це за відому методу захитування людей. Але нарешті він назвав мені двох дівчат: І. О. та Б. С. Це могли бути комбінації зі слідкування за нами, хоч із першою я бачилася тільки один раз. На мої заперечення він назвав мені пізнавальні знаки, час, місце і кличку цієї зустрічі. Вона виявила також мою безпосередню зверхницю Б. С., яка керувала виховними групами дівчат і організованого юнацтва у Львові, з якою я колись тісно співпрацювала. Не зважаючи на «готування» до різних ситуацій, ця новина була для мене зовсім приголомшлива, бо чомусь я не думала про таку можливість у моєму оточенні. Мій інформатор не подавав дальших деталей, але я була налякана

небезпекою ширшого розкриття львівської організаційної мережі вниз та серед наймолодших. Пізніше виявилось, що далеко вглиб ці зізнання не пішли. А щодо себе, то я була певна, що, крім комбінацій у пов'язанні з моєю керівною функцією в юнацтві, зв'язки по інших лініях і вгору не були відомі. Конспіративна засада: «Про справу не говори з ким можна, тільки з ким треба», — бодай частково помагала. Я мала ще вишкільні контакти з окремими людьми, особливо з виховником робітництва у Львові, і деякі пов'язання та функції у зв'язках із закордоном.

Над вечір, крім двох чергових, знову з'явився старший рангою Гірні, який після довгих промов про даремність наших жертв, зарядив можливість «передріматися». Це означало: сидючи на стільці без опертя, підставивши руки під голову, похилитися на стіл і так скористатися з, хоч і незручних, але все ж заспокійливих обіймів Морфея. Але чому сам Гірні так мучився хоч би ту одну ніч — мені й досі незрозуміло. Ранком він заявив мені, що такий комфорт більше не повториться, і коли на судовій розправі д-р Шухевич або д-р Старосольський (відомі адвокати) запитують, як довго мене тримали в повному безсонні, він не буде соромитися назвати хоч би й місяць.

А далі порядок був такий: на добу мінялося по два все ті самі шість агентів. Я сиділа на стільці, спати не давали, та й самій треба було вважати, щоб не впасти на долівку, а можливість опертися руками об стіл залежала від характеру присутніх чергових. А втім, коли перші дні пройшли для них нецікаво, то вночі вони часто ділилися своїми функціями, і один з них вкладався на ліжку в сусідній кімнаті.

Наступний день почався інтенсивним уболіванням над моїм молодим віком, зпаманою кар'єрою, над здоров'ям, яке мушу втратити також у цій кімнаті, що була повна вологих плям на потрісканих стінах з малюванням різних кольорів; була мова про маму, яку я вже не побачу, про батька, який не втримається учителем у державній гімназії, про нареченого, з яким не доведеться зійтися, і т. д. Але від цих стандартних засобів аргументації перейдено до «вищого» ступеня. Якось непомітно залишився зі мною той старший пан, який сказав мені про зізнання І. О. Він почав з промови історично-політичного спрямування: про характер Галичини і її населення, про невинуватого ворожнечу між національними групами, про трагедію поділу між поляками й українцями, навіть у родинах тощо. Він показав мені своє службове посвідчення, в якому стояло прізвище — Кафлюк. На його обличчі відбивалося щире зворушення, коли він розповідав мені, що його батько був «русін», який помер невдовзі після його народження, а мати виховала його на поляка. Але він має щирий сантимент до «русінуф», і йому шкода, що наша молодь так себе винищує.

Співчуваючи мені від серця, він радив змінити тактику. Така, видно, була його роля у слідчій роботі.

Переді мною з'явилася гора фотографій для розпізнання знайомих. Я, очевидно, пізнавала публічно активних діячів; когось, з ким було добре відоме наше знайомство. Але коли я «спокійно» перегорнула те місце, де була І. О., Кафлюк зупинив мій маневр, а я грала далі цю комедію виявами здивування, обурення тощо. Потім перейшла в обережний «протинаступ»: наполегливо вимагала негайної очної ставки з цією незнайомою людиною. Насправді я боялася такої конфронтації, щоб не зрадити себе непевністю в міміці при близькому вікні, від якого світло падало просто в обличчя. Але я хотіла спробувати відповідною «сценою» вплинути на І. О., щоб та опам'яталася і відкликала зізнання. Та до такої зустрічі не дійшло, а після дальших щиро батьківських намовлянь Кафлюка я складала такі ж «щирі» заперечення не тільки цього знайомства, але й участі в ОУН взагалі. Це був очевидний абсурд, але він «зрозумів», і в допити більше не втручався. Натомість під час дальших допитів я мала справді нагоду переконатися у людяності й чуйності його настанови. Між черговими був поганий рижий здоровило бандитсько-садистичного вигляду. Він не допитував, тільки кидав іронічні зауваження і всілякі погрози, мовляв: «Ти ще заспіваєш». Але і в нього була своя функція. Уночі він чекав, коли я з закритими очима почну схилитися, і тоді з усієї сили вдаряв кулаком об стіл. Разом з цим грюкотом несамотовито дзеленчала велика металева настільна лампа, і ефект був майже досконалий. У напівпритомному стані жахливої втоми, серед глухої нічної тиші, від голови до стіп пронизував мене нервовий шок. Очікування наступного лякало мене, і я з усієї сили боролася з собою, щоб не здрімнути. Та це не завжди вдавалося. Коли при таких операціях був Кафлюк, він запобігливо штурхав мене легенько ногою під столом. А в середині другого тижня мого безсоння він скористався відсутністю когось третього і шепнув мені, щоб я витримала до кінця; заходять Зелені свята і напередодні мене відпустять до камери. Це точно здійснилося.

Коли ми при гуманності поліційних агентів, то слід згадати ще одного. Це був молодий скромний чоловік, який до справ не втручався. Мабуть, практикант. Часом, заклавши руки наперед, щоб не стукнутися обличчям у протилежну стіну, я ходила вздовж кімнати. Мені цього не забороняли, можливо, чекали, щоб я нарешті впала. І цей чоловік, коли був сам у кімнаті, ходив за мною крок у крок, очевидночки охороняючи мене від такого випадку. Прийшов час, коли з заходу подули відомі травневі холодні вітри. Дехто з службовців приходили на ніч у кожухах. Я дуже мерзла, бо в'язням уже давно забрано верхній одяг. Отож за цих, з німецького,

Айсменерів, я сиділа скорчена в одній сукенці і тремтіла. Мій охоронець накинув на мене свій плащ, та від гарячого чаю з його термоса я найчемніше відмовилася.

Але назад до хронології, особливо до фізично-психологічних симптомів. Десять другого-третього дня почалися зорові галюцинації. Всі облуплені кольорові місця на стіні перетворилися на романтичні пастельні пейзажі, які спасенно добре діяли на душу. Зокрема рельєфно і водночас м'яко вийшов малий хлопчик з батіжком над потоком, за яким були кущі, а далі легко гористий обрій. Ці картини так і стояли переді мною до кінця моїх допитів, і постійно туди тягнувся з приємністю мій зір, хоч мене драгувала моя власна самоомана: «Адже я знаю, що це тільки уява». Також сердило мене те, що на запитання, чого я туди дивлюся, я таки щось відповіла, ніби я там щось бачу. І це були перші показники подвійної свідомості, рейки якої біжать паралельно. Водночас з уявними ситуаціями діє також свідомість фактичного стану. Ідеться тепер принаймні про баянс обох сил. Небезпечним є те, що у тому «другому бутті», яке не має стосунку до реальної дійсності, існує спонтанний стимул поділитися своїми враженнями із співакторами цього дивовижного сценарія, хоч свідомість намагається до цього не допустити. І тут стає найважливішим, щоб свідомість дійсно залишилася недоторканою.

Потім наступна манія. Це було почуття, що зараз за мною, майже натискає на плечі задня стіна цієї вузької, але насправді довгої кімнати; я була примушена щоразу оглядатися. Також почуття, що мою голову обтиснула важка кам'яна шапка, змушувало мене щораз перевіряти руками, чи це так. Ці почуття пройшли й не поверталися, тільки потім з'явилися жадливі болі голови. Та й це пройшло. А тим часом уже через відкрите вікно весна таки усміхнулася сонцем і теплом, і на одній з найрухливіших вулиць з грюкотом трамваїв і голосних автомашин — кипіло життя. Це я бачила і знала, але я нічого не чула. Я думала, що оглухла назавжди. Але й це пройшло.

Був ще такий досить веселий епізод. Я схопилася зі стільця, швидко підійшла до стіни і щось там «покрутила». На реакцію чергових я сказала, що це Ляйпціг. Посипалися схвильовані запити. Я відразу усвідомила «непорозуміння»: мовляв, «нарешті закордонні зв'язки!» Насправді це була асоціація з батьківським домом, де батьки часто слухали німецькі радіопересилання. На мої вияснення (з прихованою втіхою) — зайшла скептично розчарована мовчанка.

Тим часом я все таки здобула дещо ширші уявлення про становище. На чергування приходив тип, вигляд якого нічого доброго не обіцяв. Відразу він кинув саркастично риторичне запитання: «То панна Цісикувна не належи до організації?!» І, не

чекаючи відповіді, майже офіційно заявив, що він з кримінальної поліції і його моя справа зовсім не цікавить. Він читав газети, або робив щось інше. А при зміні варти він казав до колег: «Що ми ту бендземи трайльоваць! Даречка седзі себе і ані не мислі мувіць; я сен на людзях знам». Незабаром у нього з'явилася якась «конкретна» лектура — груба брошура машинопису. Він на мене зовсім не зважав, а я, тихенько сидючи, з-під опущених повік згори схопила кілька місць на подобу: такими й такими вулицями, шезла за рогом; всіла до трамваю тощо. Я набрала переконання, що таких місць мусіло бути більше, а з різних провокативних розповідей і натяків чергових я не натрапила на щось зовсім конкретне стосовно мене.

Та все ж далі видно було, що дуже атракційним пунктом для агентів була Варшава, і то у зв'язку з фальшивими документами. Стосовно документів я не була дуже спокійна. Я знала про їх фабрикацію і сама користувалася підробленим документом два рази у подорожі до Данціґу. Раз улітку 1938 року на зв'язковий пункт у Цоппот добиватися контакту з т. зв. вужчим проводом ПУН-у після смерти Коновальця, бо новіші «краєвики» за кордоном, яких там ізолювали (наприклад, пізніший полковник УПА Олекса Гасин), домагалися якоїсь акції. Вдруге у жовтні 1938 року ми з Ребетом їздили на зустріч з О. Сенником, Я. Барановським та Анною Чемеринською-Барановською. Але поліції, видно, про це не було нічого відомо, зокрема, що мої подорожі переривалися у Кракові на зв'язковому пункті і що проїздом через Варшаву вночі я так і не бачила цього міста. При цьому агенти дуже промовляли до сумління: як так можна наражувати таких громадян, як, наприклад, сенаторова І. Павликовська, яка через нас також опинилася у Бриґідках. Таке пов'язання було для мене не відоме. Але від поліції я таки довідалася, що у приміщенні кооперативи «Народне мистецтво», у кімнаті прибиральниці знайдено цілу валізку різних блянкетів, печаток тощо, і тому директорку Павликовську та адміністраторку О. Павловську заарештували і трохи потримали в тюрмі. Про деталі довідалася я від обох пань уже на еміґрації. А з прибиральницею познайомилася ще таки у Бриґідках, коли під час бомблення Львова почали нас зганяти до спільних камер.

Це була М. М., молода дівчина з Золочівщини, яку, мабуть, виявила І. О., і звідси постали намагання поліції причепити мене і до цього. Тоді зрештою частково були згадані і організаційні зв'язки з Варшавою, звідки привезли студентку Влодку Т. Але вона не призналася ні до чого. А щодо мене, то різні можливості були близько, але «конкретного», мабуть, ще замало, і з такими незавершеними досягненнями з різних допитів поліція опісля передала мою справу до слідчого судді.

А до самих метод допитів треба тут ще дещо додати. На початку другого тижня прийшов кульмінаційний натиск. З'явилось 6 чи 7 агентів на чолі з комісаром Фурманом, між ними дехто мені не знайомий, і почався «сеанс».. Панове прийшли немов у гостину з помаранчами і коробкою шоколядок, галлянтно припрошуючи мене до цих ласощів. Коли я подякувала, обличчя стали менше солодкі і впало терпке зауваження, що це образлива демонстрація. Тоді прийшла черга на «суху» політику. Дух війни висів у повітрі, отож Фурман виголосив довшу промову про німецьку загрозу не лише для «інших», але й для української справи. Вказав на Карпатську Україну, на видачу М. Лебеда німцями, вкінці на потребу польсько-українського порозуміння та включення націоналістів в угодове крило української політики в Галичині. У цій «дискусії» я участі не брала, і далі пішов монолог на тему закордонного проводу: які ці люди далекі від ідейної крайової молоді, що впала їх жертвою; як їм добре живеться на чужих грошах; як ми мучимось по тюрмах, а вони розкошують по каварнях і т. д. Що я на це?! Після моєї відповіді, що ці справи мене не обходять, видно було, що терпець рветься, а дотеперішнім статистам важко було опанувати злість. На столі з'явився револьвер, і при цьому реквізиті вже зовсім голосно лунали вигуки про ролю Ребета та крикливі запевнення, що я звідси жива не вийду. Один «кавалер» хуліганського типу, з позначками на ординарні зачіпки вуличним тоном, запевняв, що взагалі я в їхніх руках, і вони можуть зі мною робити, що захочуть. Відтоді я зовсім замовкла, не реагуючи навіть на нейтральні зауваження. Так «заніміла» я на якихось три-чотири дні, а тим часом з погрозами панове й розійшлися.

Хоч це були стандартні поліцейські прийоми, все таки цей спектакль мав у собі щось особливе. Мабуть, така фаза «достатнього» виснаження і крайнього нервового перенапруження дає шанси на успішне послаблення критицизму і волі. У мене під час цієї акції таки справді загострилося безвихідне почуття смертельної загрози і настирливо насувалося бажання «щось робити», рятувати себе. Кількома наворотами я змусила себе логічно упорядкувати думки: рятувати себе від смерти, тобто зізнаватися і «сипати»; а як це відпадає, значить — нічого не можна зробити; залишається — погодитися зі знищенням. Роздумуючи пізніше над такою ситуацією, я знову щораз доходила до переконання, що вислід залежить від індивідуальної конституції людини; від її фізичної витривалості, від того, як скоро вона втрачає свідомість тощо.

Після цього ударного пополудня мені вже не ставили питань, тільки провели ще одну особливу кампанію. До чергових прийшли ще якісь два інші агенти, з великим поспіхом та хвилюванням щось нашіптували, виходили, приходили, і нарешті хтось склав мені

офіційно дуже підкреслену заяву: я можу комусь близькому і мені дорогому зробити велику кривду, завдати шкоди через моє замовчення правди; справа спішна, і я мушу зважитися. На мою відповідь, що я не маю на що зважуватися, впало: «То ви пошкодуєте!» Я думала, що мого батька звільнять з праці, але виявилось щось інше. На той час мій брат складав у Стрию іспит зрілості. Після його відповідей учителі вітали його з успіхом, а дальшу історію розповіли потім батькові. На заключній конференції матуральної комісії, яку в українській гімназії очолював поляк з державної кураторії, голова перефорсував незадовільну ноту за ніби недостатнє знання польської мови. Це була для всіх несподіванка і «найбільший подвиг» у боротьбі зі мною за безпеку польської держави.

Невдовзі хтось з опікунів поінформував мене, що я вже встановила рекорд серед жінок, а Я. Гайвас (мабуть, за 21 день) — серед чоловіків. Моє отупіння ставало щораз сильнішим. Вже навіть не лякали величезні шурі, які гуляли вночі у приміщенні вбиральень, де був, мабуть, пляново плеканий особливо неестетичний і антисанітарний стан. А втім, шурів мені не треба було боятися, бо зі мною завжди була чоловіча ескорта. А тим часом чергові розповідали «веселі» історії про галюцінації допитуваних, а між тим сказали й мені, що у певній стадії безсоння, коли дати людині щось читати, вона плете без зв'язку неймовірно нісенітничі. Був між ними також один ввічливий агент, завданням якого було «розважати» жертву слідства безконечними оповіданнями: була мова про футбольні змагання, про фільми, про моду й інше. Це були останні спроби на неутраальному тлі конечно втягнути мене в будь-яку розмову; змусити зблизитися, забути, а там буде видно. Це мене не зрушило, але у прикінцевому стані при таких розповідях затьмарювалося почуття місця. Мені здавалося, що я у довгій подорожі у замкненому купе разом з іншими пасажирами, власне, у товариській розмові. І це знову сердило мене: «Як же можна саму себе так обманювати!»

А коли прийшов термін, про який говорив Кафлюк, то й справді мені підсунули щось читати. Від того моменту я вже не знаю, що зі мною діялося. Опритомнівши, я спостерегла, що моя голова лежить на якійсь книжці. Можливо, що для поліції цей експеримент мав бути показником, доки можна людину мучити, але так, щоб не вбити фізично чи нервово. З помітних змін я вже давно спостерегла, що мої ноги опухли, як дві рівні колоди. А коли ж з'явилася в камері, то моя співмешканка після короткої мовчанки ствердила, що я чорна, немов би приїхала з Заліщик. Видно, в її уяві це було майже рівнозначне з соняшною Рів'єрою. Не знаю, як я опинилася в ліжку, але вранці ключник не міг мене розбудити. Та прогулянка була обов'язкова. Тоді я з радістю ствердила, що в'язничні каштани, які

перед моїм слідством були тільки у першій стадії пізнього розвитку, розцвіли й пишно зазеленіли. А коли у камері щораз появлявся на темній долівці ясний пилок, я нарешті зрозуміла, що це осипається моя власна шкіра.

Через добу я знову опинилася в кімнаті з пастельними пейзажами. Попросили сісти на той самий стілець, а самі крутилися сюди й туди, мною не турбувалися, «мали час». Був передсмак повторення попередньої операції, але мені все здавалося байдужим. Аж надвечір підписала я стандартний формуляр з особистими даними з запереченням приналежності до ОУН. Повідомляючи, що мене вже передають до компетенції слідчого судді, Гірні з уїдливою посмішкою додав, що я не буду самотня, бо мене переведуть у ширше товариство.

Почалася нова сторінка щоденного побуту, і тут можна б розпочати великий розділ детального опису різних ситуацій життя та соціологічно-психологічної студії про моє нове оточення. Мене посадили в окремий жіночий відділ, з жіночою обслугою, що містився у малому будинку недалеко головного корпусу Бригідок. У великій камері не було ані одної політичної, самі «посполиті», і то найбільш удосконаленого ступеня. До двадцятьох осіб, самі рецидивістки різного віку, які гордо перелічували свої кілька чи кільканадцять ув'язнень. Це були неконтрольовані проститутки, «принагідні» і зовсім професійні злодійки різних спеціальностей, півбожевільні. Мене зустріли переважно zdeгенеровані обличчя, понурі, провокуючі. Галерія цих фізіономій з чимось гидким в інтер'єрі — могла приголомшити. Моє ліжко стояло майже впритул до сусідки з відкритими, гнійними скрофульозними ранами на шиї. Приблизно таке середовище було мені знайоме зі стрийської тюрми, але львівська кляса була куди добірніша. Тож неписана етикета цього суспільного шару була мені не чужа. Отож допитливі, насторожені обличчя не сколихнули моєї зовнішньої рівноваги, а після поздоровлення і якоїсь неутрально киненої фрази — атмосфера помітно відпружилася. Скоро я переконалася, що, крім сварок, злосливих інтриг, рукопашних ударів і дуже натуральних обопільних показів льюкалізації взаємної пошани, панувала тут і гаряча любов. І я зрозуміла, чому Гірні так задоволено заповів мені зміну. У нашому «готуванні» до підпілля таких варіантів не передбачалося. Скоро і я стала об'єктом особливої прихильності лідера камери, свідомої польки українського походження, типу апаша з твердими кулаками, професійної злодійки з львівського

передмістя. Але зворушені освідчини відбулися разом з заявою великого респекту до мене і запевненням повної коректності.

Усе це створювало по суті кошмарну ситуацію, і я почувалася приблизно, як у божевільні, в несамовитому становищі. Але водночас я бачила перед собою «людей», до яких не мала ані крихти презирства, ані погорди. І вони це відчували, отож і модус співіснування уклався мирно. Я спостерігала людські хитання між комплексами кривди та меншевартості суспільних покидьків — з їх протестом та викликом усьому суспільству. А далі пішли безконечні сповіді злодійського ватажка з власних переживань, всляких особистих проблем цієї дівчини, та розповіді про шлях, яким восьмилітня дитина з релігійної робітничої родини попала у банду злодіїв, а потім під суд; усе це насувало багато думок і породило у мене бажання «колись в українській державі» бути суддею для малолітніх, щоб охороняти їх від фатального загрузання у злочинстві. Фактична безпомічність цих людей та відданість і надія, з якою вони у ранковій обов'язковій молитві в'язнів співали «бондзь похвальон, Боже велькі» — завжди викликали щось глибоко драматичне. (Двох таких знайомих я зустріла у німецькій тюрмі, і обох їх везли німці на розстріл без суду одної щотижневої чистки у п'ятницю.) Пізнання цього фаталістичного кола було гірким збагаченням мого життєвого досвіду.

Коли у вересні 1939 року на Львів упали німецькі бомби, що зачепили і якесь крило бригідських будинків, — почалися зміни. В'язнів переводили з місця на місце, головне згори вниз, вимішуючи і перед тим ізольованих. Я дещо збагатила свої інформації в слідчих справах, але вся увага була тепер скерована на реальне питання: що буде далі?! Мабуть, 13 вересня почали викликати людей «з речами», і скоро вияснилося, що це не ліквідації, а звільнення. Коли ж викликали і мою організаційну товаришку М. М., у якої знайдено валізу з фальшивими документами, то десь щезло моє почуття приреченості і з'явилася нагальна готовість іти «на волю». Згорнувши все у невеликий клунок, я чекала. Це було щось мені досі не знайоме. Чим далі проходили години, тим більше зростало мое напруження, ледве не до шалу. І тільки сором перед самою собою ще не покидав мене. А коли увечорі все затихло, я знов сказала собі: «Ляшяте оні сперанца», — і заспокоїлася зовсім.

Невдовзі близько двадцятьох націоналісток звели разом у якомусь підвалі, де ми робили, що нам хотілося. Це були майже всі інтелігентні молоді дівчата з освітою, я між ними, мабуть, найстарша не тільки організаційним стажем, але й віком (мені було 26). Дружність була загальна, а веселість, може, дещо неприродна, виникала з самого факту такого рідного згуртування, а також з перспективи якоїсь зміни. Потиху думалося про можливість

ліквідації політичних в'язнів, але оптимізм перемагав. І нарешті з цього «розважального клубу» у підвалі, де не вгавали розповіді, анекдоти, сміх і спів, почали нас, кожну окремо, викликати з речами. Мене звільнили 19 вересня. Це був вихід у невідоме: ми не були ознайомлені ані з політичним, ані з воєнним становищем. І не знали, що діється з нашими рідними, будь-що під час воєнних дій. Я намагалася угадати, де мій батько і брат. Тільки одне врізалося безсумнівною певністю: за час цих дивних переживань протягом не повних шістьох місяців у моїй родині стало на одну особу менше. Пізнім пополуднем, з дещо запамороченою головою та непевними ногами по твердо неподатливому львівському бруку, я поспішала тихим, майже порожнім, немов вимерлим містом у напрямі Личакова, щоб завчасу добитися до родини Чемеринських, де я сподівалася — як і колись за конспіративних часів — знайти тимчасове пристановище. Так воно і сталося. А за два дні (мабуть) довелося там таки, на Личаківському передмісті, вітати перші відділи Червоної армії, що звіщали прохід могутнього Гітлерового союзника. І нагадалися віщування політиканів зі слідства. Польську «моцарство» державу завалив Гітлер, нас подарував союзникові, а українські сподівання на війну з СРСР схитнулися у самих фундаментах.

Залишився б грубо обірваний ланцюг моїх думок про минуле, якби я ще раз не повернулася до тих, що не витримали терору, в якому людина втрачає відчуття власної ідентичності. Із мені відомих — Петро О., І. О. та Б. С. — усі невдовзі реабілітувалися гідно і мужньо. Я почувуюся в боргу до цього дещо сказати. У веселому бригідському підвалі прикінцевої фази ув'язнення зустріла я і І. О. і Б. С. Їм не було весело. З першою я не була особисто знайома, і з моїх спроб розговоритися з нею нічого не вийшло. Тепер, у атмосфері зовсім інших переживань, я й не розглядала деталей, хто кого «всипав», не робила закидів. Я хотіла тільки дізнатися від співрозмовниці, чому вона так повелася. У відповідь приходило все те саме, розгублене: «Не знаю». Мабуть, вона таки й була дуже замкненою людиною. Натомість багато дечого переговорили ми із Б. С. Усе, що сталося, — було для неї важкою травмою. Вона також не знала, чому і як це сталося. До того вона була під тягарем недотримання своєї власної постанови: вона вирішила вже в тюрмі реабілітуватися самогубством. Але побачення з матір'ю розжалобило її душу, і так жила вона у неспокої внутрішнього духовного конфлікту. Зовсім «непринципово» я не мала почуття засудження зрадників. Я розраджувала її можливість

направити провину дальшою участю у визвольній боротьбі. Вона сумнівалася, чи буде в майбутньому довір'я до неї, і запитувала, чи я відважилася б знову з нею працювати. Моя відповідь була переконано позитивна, також тоді, коли у німецькому підпіллі вона ще раз поставила мені це запитання. У такому ділі потенційно не можна зовсім виключити ризику заламання. Але мої позитивні оцінки виправдалися. Петро О. діяв і загинув як один з визначних командирів УПА. Про скромну дівчину І. О. мені казали, що брала участь у підпіллі за першої радянської окупації Галичини і, заарештована, пропала без сліду. А життя і підпільна активність Б. С. — це сюжет для глибокої драми.

За німецького підпілля інтенсивно заангажована на відповідальній роботі у львівській окрузі і зокрема у проводі Львова, вона виконувала свої завдання, підбудовуючи поточні будні легендами навіть перед матір'ю, якої не хотіла обтяжувати і турбувати. Готуючися до поновного приходу радянської влади і задля актуального забезпечення перед німцями, Б. С. залишила малу дитину у добрих руках, але себе позбавила щоденного материнського щастя. І коли, зберігаючи всі заходи обережності, потім відвідувала дволітнє малятко, це вже для нього була не «мама», тільки якась усміхнена, сердечна пані, з роз'ясненим обличчям, до якої усім еством горнулася маленька істота. Одного разу вона не прийшла. Як один з редакторів пропагандивних матеріалів у глибокому збройному підпіллі, вона стала жертвою ворожого наскоку. Відстрілюючись у втечі, вона впала від куль НКВД.

Хоч ми познайомилися на організаційних зв'язках, кілька років співпраці нас дуже зблизило. Завжди залишався час на різні розмови, і я знала про неї дуже багато. Це була студентка, потім абсолювентка клясичної філології, широкого горизонту, з немалими знаннями; лагідна людина тонкої інтелігенції й культури з естетичними зацікавленнями; з обличчям, немов просвітленим власним внутрішнім світлом. У нормальних умовах жити б їй родинним життям, мистецтвом, літературою, музикою, красою. Але життя не було нормальне. Панував терор різних форм і різних відмін. І однією із жертв мультінаціонального терору впала у боротьбі з ним цінна і цікава людина. Цей останній етап її боротьби був важчий, ніж змагання з безсонням.

З ПРИВОДУ СТАТТІ О. ПРИЦАКА ПРО РОЛЮ НТШ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Володимир Кубійович

Стаття О. Прицака появилася в березневому числі «Сучасности». Автор, визначний український історик, мав доповідь на цю тему на пленарній сесії Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Нью-Йорку 5 листопада 1983 року з нагоди 110-ліття НТШ. Завданням доповіді (і статті) було (пише автор)— «подати в сконденсованій формі як свою історичну оцінку-характеристику ролі НТШ в історії України, так і — на цій базі — візію можливої дальшої загальноукраїнської ролі (а не провінціальної чи клікової) цього товариства». Зробив це проф. Прицак як «обсерватор й активіст НТШ з перспективи сорок шістьох років власного досвіду». «Я, — пише проф. Прицак, — належу до наукового поповнення, що його НТШ у Львові почало виховувати у другій половині 1930-их років. Дійсним членом НТШ я став ще у 1951 році».

Статтю проф. Прицака я прочитав з великим зацікавленням, зокрема його характеристику п'яťох періодів, на які він поділяє історію НТШ. Стосовно деяких тверджень автора я маю дещо інші погляди. І я роблю їх (вживаю вислову проф. Прицака) як обсерватор НТШ з 1927 року і активіст НТШ, якого я є дійсним членом з 1930 року, — з перспективи 57 років.

Для характеристики НТШ за другого періоду його діяльності (найбільшого в усій історії НТШ) треба б додати таке: на жаль, основні діячі НТШ не були, як твердить проф. Прицак, професорами Львівського університету. У 1914 році на 80 професорів Львівського університету було тільки 8 українців (при чому половина з них на богословському факультеті). З українців катедри мали ледве три: Михайло Грушевський, Кирило Студинський та Олександр Колесса; було і три доценти: історик С. Томашівський, географ С. Рудницький і філолог І. Свенціцький (але вони не були платні); інші діячі НТШ працювали переважно як гімназіяльні учителі (також два доценти).

Все таки двох визначних учених притягнув М. Грушевський до платної праці в НТШ: найбільшого сина галицької землі Івана Франка й етнографа Володимира Гнатюка (період їхньої праці в

НТШ і був найбільш творчим часом у їх житті) — це була велика трійка в НТШ. Якщо НТШ стало за другого періоду своєї діяльності неофіційною Академією наук (цю назву і мало право НТШ дістати 1916), воно завдячує це і своєму великому голові М. Грушевському, і згаданим його найближчим співробітникам, і десяткам старших та молодших науковців, що їх притягнув до праці в НТШ Грушевський. Він і виховав низку учнів та створив свою історичну школу, куди належало до десятка учених.

Підставою фінансів були державні субвенції і пожертви кількох меценатів з Наддніпрянщини. НТШ здобуло невдовзі пошану серед українського громадянства і посіло передове місце для Галичини і Львова в національному і культурному розвитку. Відхід Грушевського від активної праці в НТШ (1913) лише дещо ослабив його.

Третій період історії НТШ називає проф. Прицак — періодом консервації; воно стало тільки провінційним осередком. На послаблення наукової діяльності НТШ за роки польської окупації вплинув, крім відібрання державних субвенцій, тиск польської влади і відплив частини галицьких учених на еміграцію і до УРСР та слабкий провід (наступник М. Грушевського — С. Томашівський майже не діяв, також не виявляв діяльності наступник С. Томашівського — С. Щурат). Українська громадськість, яка до 1914 року стежила з ентузіазмом за розвитком НТШ, втратила цей ентузіазм, а молодь (зокрема з УВО-ОУН) не мала зацікавлення до науки. З постановою УАН у Києві і різних наукових осередків на еміграції НТШ втратило своє монопольне становище. Деякі члени НТШ висловлювали погляд, що час ліквідувати його: ми вже маємо Всеукраїнську Академію Наук. Про це згадує проф. Прицак. Тут можна ще додати, що саме М. Грушевський у журналі ВУАН «Україна» написав у статті з нагоди появи 150-го тому «Записок НТШ», що воно не втратило свого значення і повинне діяти далі.

Тепер кілька обсервацій і думок про НТШ за третього періоду. Я ставився до НТШ з віддалі, з Кракова, з найбільшою пошаною, але пізнав його щойно на весні 1927 року, коли з учасниками II Конгресу слов'янських географів й етнографів (він відбувався в Польщі) приїхав на одну сесію до Львова. Звичайно, я був у тій групі, яка в своїй прогулянці по Львову відвідала й НТШ. Нас гарно привітали, я представився голові НТШ, яким був тоді проф. К. Студинський, і дістав від нього запрошення взяти участь у конференції НТШ, на якій він оповідав про свої враження з подорожі на радянську Україну. Учасники конференції (ними були майже виключно члени НТШ) довідалися про буйний розвиток ВУАН, про розмови Студинського з М. Грушевським, з наркомом освіти Миколою Скрипником та іншими. Ця інформація підбадьорювала українських учених, які працювали в сірій дійсності польської окупації. Нав'язані були тісні зв'язки з Україною, серед іншого номіновано

трьох членів НТШ — дійсними членами ВУАН, а кількох українських діячів з УРСР дійсними членами НТШ; налагоджено одержання всіх видань з УРСР до бібліотеки НТШ (про це згадує проф. Прицак); навіть дійшла деяка фінансова допомога у формі закупу окремих видань НТШ.

Хотілося б тут написати докладнішу «силуетку» НТШ, як я його тоді бачив, але це не стосується до теми. До НТШ притягала мене бібліотека з її скарбами, що стосувалися й географії та статистики України. Зокрема після моєї габілітації в Ягайлонському університеті з географії Східньої Європи (1928) я часто відвідував Львів. Уже 1930 року мене обрали дійсним членом НТШ. Я брав участь у важливіших подіях НТШ, очолював Географічну комісію, пізнав особисто майже всіх дійсних членів і з деякими встановив дружні зв'язки.

Звичайно, я порівнював українських науковців з польськими (у Кракові). При всій моїй любові до української науки й НТШ мене разив деякий провінціалізм її носіїв. Вони жили відокремлено від неукраїнських наукових установ; не підтримували зв'язків з польським науковим світом (а деякі можливості були), перерви зазнали зв'язки з сильним культурним центром у Відні, не брало участі НТШ в міжнародних з'їздах тощо. Мене прикро вразило, коли під час III Конгресу слов'янських географів й етнографів, який відбувався в Югославії (1930), запитав мене голова Конгресу генерал Босковіч: «А де українці з НТШ? Ми вас гарно прийняли б...» Після того, як я став дійсним членом НТШ, мене НТШ делегувало як свого представника на II Український науковий конгрес у Празі (1932), на V Конгрес слов'янських географів й етнографів у Болгарії (1934) тощо.

Бракувало у керівництва НТШ ініціативи і після розгрому української науки в УРСР на початку 1930-их років, коли на НТШ впали знову обов'язки представляти українську науку. Не мало щастя НТШ і до проводу. Після К. Студинського головою став В. Левицький (1932-35), потім І. Раковський (з 1935). На їх вибір вплинуло головне те, що це були емерити (колишні гімназіальні учителі), які мали час і не одержували в НТШ платні. Але обидва вони не були українцями, а це відбивалося негативно на діяльності НТШ. Воно фактично не мало наукового секретаря, яким був за другого періоду В. Гнатюк. Врешті, треба згадати важкі умови життя і праці українських учених. Тоді у Львівському університеті не було для них місця, переважно працювали в середньому шкільництві, дехто (4-5 осіб) у системі НТШ; на наукову працю залишалося мало часу.

А все таки? Попри ці слабості, я шанував науковців НТШ, їх посвяту українській науці. Крім бібліотеки, велике значення якої підкреслив проф. Прицак, треба не забути звернути увагу на працю

музеїв, зокрема Культурно-історичного (Я. Пастернак) і Природничого (Ю. Полянський). Попри фінансову скруту, виходили безперебійно «Записки НТШ» (34 томи), «Хроніка» та ін. Познакою деякого поступу НТШ були появи журналу «Сьогочасне і минуле», видання під фірмою НТШ мого «Атласу України і сумежних країв» та «Українсько-статистичних річників» (українською й англійською мовами). У 1920-30-их роках виявили свою наукову діяльність молоді історики (всі дійсні члени НТШ): І. Витанович, В. Андрусяк, Р. Зубик, археолог Я. Пастернак, літературознавець Є. Ю. Пеленський та ін. Історично-філософічну секцію очолював невтомний І. Крип'якевич; до Львова переїхав з Праги філолог В. Сімович. Моїми заходами був створений Інститут національних дослідів. Мені здавалося, що НТШ перебороло кризу й українська наука під проводом НТШ посувалася вперед.

Та прийшла війна, ліквідація НТШ радянською владою, брак дозволу на працю, а потім ліквідація майна НТШ вже німецькою владою...

Але прийшли і повоєнні часи, а разом з тим і відновлення діяльності НТШ. Згідний з проф. Пріцаком (я це десь писав): велика шкода, що нові емігранти не відновили нашого освітнього товариства «Просвіта», яке мало таке славне минуле і могло зробити дуже корисну працю для всієї української діаспори (не тільки для нової еміграції). Натомість трудно погодитися з автором статті, що відновлене НТШ перебрало структуру «Просвіти». План до відновлення НТШ дав я, і я реалізував його щойно на весні 1947 року (бо тільки тоді я мав повну свободу руху). Мою ініціативу схвалив голова НТШ І. Раковський і всі дійсні члени, з якими я був у контакті. 30. 06. 1947 у Мюнхені відбулися загальні збори НТШ (а не в Міттенвальді, як пише проф. Пріцак), і воно не змінило своєї структури. Ми створили тільки, і то за деякий час, наше представництво в США. Згодом, у зв'язку з виїздом більшості членів з Німеччини, централю НТШ перенесено до Сарселю під Парижем, а у зв'язку з розпорощенням членства по всіх континентах були організовані в США, Канаді й Австралії відділи НТШ (на це вплинули і правні відносини — розпорощення членства по різних державах), але збережено єдність трьох традиційних секцій (за пропозицією членів у США розбито Математично-Природописно-Лікарську секцію на дві), до яких належали (і належать) науковці з усіх країн діаспори. У 1955 році відділи НТШ перетворено на автономні НТШ (бо так хотіло членство і цього вимагали закони держав, в яких жили українці); але була, повторюю, єдність секцій, а також видань.

Я не розумію твердження проф. Пріцака, що наслідком цього сталося «включення НТШ до еміграційних політичних розрахунків, використання все ще атрактивного імені НТШ для позанауко-

вих цілей». Як довголітній голова НТШ в Європі і генеральний секретар, я «дещо» знаю еволюцію НТШ і дивуюся голословному твердженню проф. Прицака. Дуже необережне також його твердження: «Це була свого роду „страшна помста“; як колись „Просвіта“ не дала розвинутися Літературному Товариству ім. Шевченка (першого періоду), так тепер НТШ, ставши фактично просвітянським товариством, „вбило“ „Просвіту“».

Я щиро вдячний проф. Прицакові за високу оцінку створеної мною «Енциклопедії Українознавства» і за його заувагу, що четвертий період історії НТШ можна схарактеризувати «як період творення „Енциклопедії Українознавства“». Хоч він дещо перебільшує, діяльність НТШ в Сарселі і моя особиста справді майже обмежена від багатьох років працею над «Енциклопедією Українознавства» (чи скорше — енциклопедіями: «ЕУ 2» та її переробки — англомовні «АЕУ 1» і «АЕУ 2»); вона й об'єднує українознавців, бо до праці над «ЕУ» притягнуто науковців зі всієї діаспори. Невеликі людські сили стали причиною, що Сарсель мусів відмовитися від осідку дирекції Історично-Філософської секції в Європі (останні роки я мусів бути її директором).

Я не розумію твердження проф. Прицака, що 1977 рік можна вважати початком п'ятого періоду історії НТШ. Що сталося у 1977 році? Те, що в США (Нью-Йорк) перенісся осідок Історично-Філософської секції? Це дещо мало... У праці НТШ в Європі і в редколегії «ЕУ» — 1977 рік не є жадною подією. А як є щось у цьому «новому» періоді, то автор цього твердження мав би у своїй доповіді, яку тепер друкує в «Сучасності», з'ясувати, що таке відбулося за ці 6 років (1977-83); також яку саме реорганізацію в НТШ проведено?

На питання, чи НТШ має діяти як наукова чи громадська інституція, — відповіли наші предки вже в кінці минулого століття. Але застарілий статут НТШ можна б ще раз змінити і ліквідувати так зване звичайне членство.

Що до завдань НТШ належить видання журналів і мати бібліотеки — це самозрозуміле. Є лише маленьке «але»: — реалізація цих завдань. Діяльність НТШ не є рожева: з чотирьох наукових товариств двоє (в Канаді й в Австралії) не виявляють майже наукової діяльності (хоч у Канаді живе чимало дійсних членів НТШ). З чотирьох секцій — дві не виявляють діяльності (а може, вони й зайві, бо не займаються українознавчими дослідженнями). Тільки в Нью-Йорку і в Сарселі маємо досить скромні бібліотеки.

Потреба появи українознавчого журналу українською мовою — давня пісня. Обидва журнали, що їх видавало НТШ — «Стара Україна» (1923-24) і «Сьогочасне і минуле» (1939 і 1948-50), «жили» короткий час: перший завмер через брак коштів, другий (після відновлення на еміграції) — через брак редактора й коштів.

Важливе і цінне підкреслення проф. Прицака, що журнал українознавства повинен плекати українську наукову мову. Але молодше покоління можливих співробітників у журналі майже не знає української взагалі, не тільки наукової мови. Та й це можна поладити, бо добрий редактор може виправити незугарну мову, але знову «треба» (я дуже не люблю це слово) знайти редактора (добре завдання для п'ятого періоду) і дати йому винагороду.

І бібліотека потрібна: приміщення, гроші й фахові сили. Тобто пропозиція для НТШ в Нью-Йорку: створити «хоча б» таку бібліотеку, як її має УВАН.

ЛИСТИ ЗОРЯНА ПОПАДЮКА ДО ВАЛЕРІЯ МАРЧЕНКА

Валерій Марченко, 1947 року народження, колишній співробітник газети «Літературна Україна» і журналів «Дніпро» та «Україна» був заарештований у червні 1973 року за статтю 62 Кримінального кодексу УРСР та статтю 63 Азербайджанської РСР («антирадянська агітація і пропаганда»). 29 грудня 1973 року судова колегія Київського обласного суду засудила Марченка на 6 років ув'язнення у таборах суворого режиму та 2 роки заслання. Марченко, важко хворий, відбував покарання у Пермському таборі. 1981 року Марченко повернувся до Києва і робив заходи для виїзду за кордон на лікування. У липні 1983 року органи КГБ влаштували в Марченка обшук, під час якого вилучили його особисті листи, а 24 жовтня його заарештували і примістили у слідчому ізоляторі КГБ в Києві. Валерій — внук історика Михайла Марченка, професора Київського університету; його мати — викладач української мови та літератури Київського педагогічного інституту. Лист Марченка до Андропова поширюється у самвидаві.

Друковані тут листи Зоряна Попадюка до Валерія Марченка поширені у самвидаві. Як видно з Марченкової інформації, Марченко подав ці листи з метою боронити Попадюка проти безпідставних обвинувачень КГБ. Попадюк народився 1953 року в Самборі, був студентом філологічного факультету Львівського університету. Разом з ровесниками-однодумцями розповсюджував листівки з протестами проти заборони вшанування пам'яті Шевченка та проти окупації Чехо-Словаччини. 1973 року Попадюка заарештували і засудили на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. На засланні він перебував у Якутії, а згодом у Казахстані. Там при кінці 1982 року його заарештували вдруге, а 4 березня 1983 року Актюбінський суд засудив його за статтю 70 Кримінального кодексу РСФРР на 10 років табору суворого режиму і 5 років заслання, нібито за «антирадянську агітацію і пропаганду».

Покищо відомо, що разом із антирадянськими розмовами звинуваченому за ст. 62, ч. II Зоряну Попадюку інкримінуються його листи. Як легко пересвідчитися з наведеної добірки, їхній зміст цілком позакрамольний, а проте працівники КГБ з ревністю, вартою, як завжди, кращого застосування, конфіскували Попадюкові листи під час трусів. У зв'язку з новорозпочатою справою восени минулого року, труси було проведено у Є. Пронюка (на засланні, Каракалпацька РСР), Світлани Кириченко (Київ), допиту-

вали на засланні в Бурятській АРСР Віру та Василя Лісових. Передбачаючи можливість вилучення цього знаряддя злочинів у себе, квапляся надати їх до розголошення. Цікавість дописів посилюється, може, тим, що ми перебували на одному засланні в Саралжині.

Лютий 1983

В. Марченко

I

14. 07. 81.

Дорогий Валерію!

Ви й не знаю як здивуєтесь, що лист зі Саралжина, та ще й написаний на Вашому ж столі після обіду з Вашого ж стратегічного запасу крупів, у Ваших же робочих штанях. Дива та й годі! Спочатку попав на нагріте Василем Стусом місце, а тут то вже буквально, влаштувався, справді, на Вашому місці. Приїхав 7 липня. Сам. Влаштувався столярем, власне теслею. Прийняли гарно. (Ви, отже, були доброю реклямою нашому братові.) Багато про Вас згадують і просять при нагоді вітати. Але пишу сьогодні коротко і для того, аби кричати «караул». Дайте, будь ласка, сто порад на сто випадків, але спершу: які перспективи вивчення казахської (Ви, кажуть, знали її)? Може, є у Вас щось із учбової літератури, словники, то дуже прошу на час. Друге: які практичні поради Ви дасте щодо діставання, власне закупівлі (брати я, здається, таки не звикну) продуктів (молока, масла, хліба, овочів і фруктів, м'яса, картоплі)? Які перспективи завести власну господарку? З ким водитися? і т. п. Одне слово, рятуйте порадами, а решта — все гаразд. Мені тут подобається більше, головне — тепло, хоча мальовничі гори півночі, гарне забезпечення і відносно європейську цивілізацію, а головне: українську мову як розмовну там не прирівняєш до монотонностей степу та інших незручностей тут. Зате радіо! Є українські програми, у тому числі «Промінь», Вашингтон. Є Варшава і т. д. Але годі. Закінчую і чекаю листа. Усього найкращого.

Ваш Зорян

П. С. Ви, певно, отримали мого листа за 12. 06. 81?

П. П. С. А як тут зима, скільки лежить сніг? У порівнянні, скажімо, з Києвом?

11. 08. 81.

Дорогий Валерію!

Дуже Вам вдячний за надіслану підмогу (бандероль і пакунок надійшли у зворотній черговості відповідно 6 й 11 серпня). Дякую також за практичні поради, якими спробую користуватися в майбутньому...

З магазинами тут штука нелегка, адже вони працюють паралельно з годинами моєї праці. Отож треба постійно світити очима, аби вийти з роботи, на якій практично нічого не робиш, отак валандаєшся. Те саме з поштою і т. д. Зрештою, всі чинять те, що їм заманеться, п'ють, не зважаючи на магометанство. До мене їм в усіх відношеннях діла мало. Коли я приїхав сюди і жив виключно на залишках Ваших крупів, макаронів, цукру, солі і випадково захопленого із Матросова пакета чаю, усе готуючи в скляній банці: як чай і кашу, за допомогою кип'ятильника, — то нікому не стрілило навіть у голову запитати, чим живу, як готую. І так тривало протягом 14 днів, аж прийшли гроші. Вже тоді я попросив газовий бальон, домовився в пекарні про хліб і пішов у магазин за тими ж крупами і цукром. Натомість повна хата малечі (змушуючи мене потім шоразу братися за швабру і шурувати підлогу) ставила мене постійно в незручне становище, твердячи єдине, певно, завчене російське слово: «дай». А давати не було, власне, чого.

Перечекавши перший час, коли всі на мене вже передивилися і втратили інтерес до гостювання, я почав, нарешті, провадити нормальний спосіб життя: підтримувати необхідну чистоту, готувати їжу, читати, писати листи, займатися своїми студіями. Інакше кажучи, став на ноги. Такий дещо важкий стан виник через те, що з Колими мене забрали буквально за кільканадцять годин, і я навіть не зміг взяти з собою всіх речей чи переслати їх (обіцяли друзі), а гроші мені бухгалтерія вислала вже сюди поштою. Та які там гроші за 4 дні роботи після двомісячної відпустки? Дорога ж теж була за мій рахунок. В Актюбинську ночував ніч на вокзалі (супровідник був лише туди) і трохи підробив: за кілька перенесених валіз (чисто випадково до мене підійшла якась жінка) мені заплатили карбованця, котрого витратив на обід, а 30 копійок привіз таки сюди (в автобусі попросився у шофера проїхати без квитка). Та й такі комедії.

Починаю звикати до «своєї» кімнати: стіл поставив зліва біля вікна, а справа збив стеляж для книжок на 5 полицок. На лаві, що таким чином опинилася між ліжком зліва і столом, умістив тумбочку дверцятами направо. Сплю на ліжку, що стоїть праворуч. Між

ліжком, що прилягає до печі, і дверима — відро з водою на поштовому ящику. Одяг зліва від дверей на цвяхах. Валіза і портфель на ліжку зліва, що голе, і простирадло використовую для завішування звечора вікна, решту сховав. Переправ постіль, в т. ч. й коца, підлогу мию з хлораміном задля тимчасової профілактики. Стола у сніях теж збив намертво. Там посуд під плівкою.

Облазив вже, звичайно, навколишні стени, і вразив мене цвинтар.

Дуже тішить радіо. Чути усі голоси, в т. ч. й українські (глушать звичайно). Добре приймає київський «Промінь», Київ для закордону, Варшава, а також BBC і V. of A. (Голос Америки) по-польському — ідеально. Це моя база. Невдовзі й отримаю, певно, обіцяні бльоки для вмонтування у приймач 16-метрового і 19-метрового діапазонів. Діапазон 52 — 75 м. викину. Та й так заживу. Ще раз дякую і ще раз прошу порад щодо казахської мови (чи Ви отримали мого листа від 12. 06. 81?). Щодо ініціативи окремих казахів матиму на увазі.

І на цьому все добре.

Зорян

III

25. 12. 81.

Дорогий Валерію!

Якась біда знову діється з листами, бо великий їх відсоток пропадає. Під час голодівки подружжя Сахарових це можна було зрозуміти, ну а зараз?

Мій останній лист до Вас пішов 7 листопада. Згодом була бандеролька з чаєм, за яку дякую. Я теж дякую за пам'ять про мене.

Анічого не знаю про Ваші справи і все сподіваюся довшого листа. Ну а в мене ось що: майже весь листопад провів удома, маючи завдання ввести в дію центральне опалення в амбулаторії (разом із сусідом — Абдурахманом). Прокпали труби від котельні, латали діри у старій системі, прочищали батареї (декотрі, в т. ч. мою), але в амбулаторії половина й досі не працює, бо Абдурахман, діставши гроші, втратив хіть до праці, а я ж підганяти його не стану. Згодом, коли стало тепло (холодно не було, власне, бо я підігрівав «саморобкою» своєю, а крім того, холодкові допелоса долати аж четверо дверей, аби до мене дістатися), повернувся до своєї столярки. Тепер у кімнаті температура коливається від плюс 18 до 22 градусів Цельсія, у коридорі — 16-18. Купив собі матеріал і зробив у коридорі ширму два метри заввишки, влаштувавши собі, таким чином, кухнюку приблизно 2 на 3 метри, решта — коридор. Між дверима, що ведуть із «холодного» коридору до «теплого»,

спорядив холодильник (полочка над дверима), й ніхто не знає, що він там.

22-24 грудня був в Уїлі. Проїшов сяке-таке обстеження (аналізи, рентген), котрими дуже вдоволений, бо все гаразд, і знімок, наскільки я можу судити, просто гарний. Таким чином, лягати на профілактичне лікування в тубдиспансер, де лежать бацилоносії, за порадою лікаря, не став, аби не ризикувати зараженням. Натомість оці два місяці проведу вдома, отримуючи з лікарні бюлетень і п'ючи в міру свої ліки. Отож у мене тепер купа вільного часу.

Зарплата моя в середньому наближається до середньої по Союзу (150-160) і дає змогу до певних заощаджень та інших потреб. А на їжу йде до 30 карбованців, не більше.

Молоко до вчорашнього дня було щодня, але вчора корова поїхала і певний час, поки прийде нова, перебиватимуся на сухому, залишеному ще з літа. Картоплі докупив ще (до тої, про котру Вам писав, привезеної Вашими знайомими з санепідемстанції для Вас).

Ось, а по радіо так колядують, так колядують, що аж-аж.

Надворі ще тепло, снігу й більших морозів не було зовсім, а вдень часто просто гріє сонечко. Піч, на котру Ви скаржилися, залишилась неторканою, і гадаю, що вже й не знадобиться.

Перечитав роман Іваничуків, та не дуже мене це захопило. У «Сов. етнографії» (5, 81) цікава стаття С. І. Брука і В. М. Кабузана «Численность и расселение укр. этноса в 18 - нач. 19 вв.» Та й годі покищо.

А з нагоди Різдва Христового та Нового Року шлю найкращі свої побажання. Хай свято буде веселе у Вас, а новий рік щасливий.

Ваш Зорян

VI

22. 03. 82.

Дорогий Валерію!

Щиро вдячний Вам за бандероллю і коротенький словододаток від 14. 01. 82. Якась біда з отими листами: то пропадають, то йдуть по три місяці. І, здається, не завжди слід обвинувачувати певні служби, інколи винна справді пошта і тільки. А проте у розшуки пуститися мені просто немає рації: скажімо, за червень 1981 року з моїх листів пропало приблизно півсотні. Чи міг би я все те розшукати? На це я дивлюся як на невіддані гроші: коли вимагатимеш, тільки нерви і енергію потратиш. Інакше: шкірка вичинки не вартує. Ніяких таких особливих новин не було в них. Йшлося про Польщу, у дещо

полемічному пляні про віру взагалі і святе Письмо зокрема, про місцеві порядки і т. д. Ще такі-сякі дрібниці.

15 березня повернувся з лікарні після профілактичного лікування (тубдиспансер). Ще маю кілька днів до виходу на працю (бюлетень від 21 грудня до 1 квітня), отож використовую тепер море часу на ліквідацію завалів з листами (це досить складне завдання, особливо з іншомовними, адже німецьку я настільки забув, а англійську не настільки опанував, аби писати ними порядні листи). Чомусь мовчить Кузьма Дисів в Евенську, не відгукується ні на листи, ані на телеграми. Зрештою, у мене також є кілька телеграм, що пропали (тут я вже не промовчав і подав претенсії).

Ага, вітання від Каті з аптеки, вона вже вкотре Вам передає, також від пана Н-ка. Його тепер, до речі, немає: поїхав лікуватися в облцентр, бо попав в аварію і набив собі лоба.

Зима тут розпочалася після Різдва лишень, була зовсім не лютою, врешті потепліло, але в останні дні заморозило і снігом сипонуло добряче. Але в хаті в мене тепло, при відчиненій квартирці +18,+20. Коли кочегар трохи проспить, то ввімкну електроплитку та й нагрію в додаток до батареї.

Все ж у лікарні гірше, аніж вдома (вдома?). Та й їсти мені там важко було — усе м'ясо з тістом, а більше нічого. Правда, молока доволі, але й тут є. Щождо казахської, то лікарня — найкраща практика.

О, був би забув пікантну штуку: від якогось часу казахи якось відразу почали запитувати про Вас, цікавлячися, де Ви і ким працюєте? Як мені здається, це найкращий доказ того, що люди слухають радіо. Коли я відповідаю, що Ви вдома і що у Вас все гаразд, — дивляться з недовірою: мовляв, бреши, бреши. Одного врешті я розколов. Виявляється, що хтось по радіо чув про арешт Марченка, звісно, Анатолія, але для усього Уїльського району Марченко — один. Будете довго на волі!

Ніч. Пів на одинадцяту, а я взявся варити зупу картопляну, та ще й сьогодні гадаю її з'їсти. Правду кажуть, що коли фізично нічого не робиш, то їсти хочеться більше: — вся енергія виладовується через м'язи жувальної системи.

У першому номері «Сов. этнографии» дві цікаві речі — И. А. Снежкова «К проблеме этнического самосознания у детей и юношества (по материалам Киевской и Закарпатской областей)», стор. 80, і «Редкий пережиток старины», И. А. Шерстюк. Зрештою, весь номер дуже цікавий. Весілля на Ставропільщині, зокрема. Ой, та в багатьох московських журналах багато цікавого, а все нема коли, нема коли.

У лікарні будучи, перечитав коло десятка книжок з рос. літератури 19 ст., але не лишень. Писати ж листи серед цієї майже

круглодобової п'яної веремії — не зосередишся. Отож вийшло їх там у мене зовсім мало.

В Уїлі обнюхав усе те й вирішив, що ані затишку, такого як тут, ані спокою, ані відносної свободи, як тут маю, там мені не знайти. Тому покинув усі міркування про переселення.

Коридор переділив ширмою, і тепер у мене непогана кухня. Одне ліжко (а, як Ви пригадуєте, їх було три) викинув, стало більше місця. Покищо за холодильник мені править міждвер'я (я, здається, писав, що поставив ще одні двері до коридору з коридорчика «холодного», тоті знадвору теж зачинено, отож аби до мене дістатися, треба пройти аж четверо дверей). Влітку, напевно, придумаю якийсь маленький холодильник, побачу.

Від З. Антонюка отримав файну штуку: «Kwestia ukrainska w politize III Rzeszy» Тожецького. Студіюю.

Ага, вчора почув про підготовку до друку в Лондоні книжки про 1933 рік на Україні. Автор (через глушіння не можу передати прізвища, але, здається, англійське) використовує вивезені нещодавно на Захід якимсь радянським демографом засекречені дані перепису населення 1939 року. Чи Вам щось відомо про це? Так само окремо має вийти збірник згаданих документів. Цікаво.

Як за чарівною паличкою, знову залунали по радіо пісні Мареничів. А чому мовчали? Ніхто не знає. Чутки, чутки, чутки. Так якби вони мешкали у горах Непалу чи якомусь із океанських острівців. Ой, та й слабенькі ж ми. Чи, може, я не маю расії?

Лопнув кілька днів тому водопровід. Тепер ходжу по воду до сусідів. Далеко. Для прання й підлоги, правда, беру ту, що привозять цистернами у кочегарку і для худоби.

Оксана Яківна пише, що 3 березня повинна була вилетіти до крайової лікарні. Порадив їй писати клопотання про перенесення місця заслання, чень підстави є зовсім законні.

Що ж Київ? Цікаво було б знати, чи Україна хоч мінімально прореагувала на польські події, бо я щось нічогісінько не чув. Зрештою, мовчить з цього приводу, здається, й Москва, алеж наше становище тут особливе.

Вдома у мене не все гаразд. Мама під Новий рік втретє була в лікарні з інсультом. На цей раз було дуже важко, але, здається, знову повернулася до терпимого в такій ситуації стану. Цікаво, що у батька майже аналогічний стан і сталося це фактично одночасно (він живе окремо і в іншому місті).

У червні гадаю вибратися до Самбора, якщо відпустять (від 7 маю право на відпустку). Через місяць почну штурмувати. Та й отакі мої найближчі пляни. Коли їхатиму через Київ — пущу телеграму.

Чекаю Вашого більшого листа. Тримайтеся здоровим. Усього найкращого і щирі вітання з нагоди Великодних Свят.

Ваш Зорян

П. С. А що з Є. Пронюком? Сусіда, а ніяк не спишуся ще від жовтня.

V

19. 05. 82.

Дорогий Валерію!

Щиро і дуже вдячний Вам за листа. Таки послухаю на цей раз Ваших настанов і відішлю листа рекомендованою поштою (хоч взагалі, якщо судити з власного досвіду, то відсоток доходження таких листів аніскільки не перевершує звичайних).

З виїздом тепер стало начебто гірше. Зрештою, для українців воно завжди так було. А ось із Росії й Вірменії, був час, залюбки відпускали. Отже, моє перше побажання — зазнати якнайменше з цим клопоту. (Ой-бай, та вони тому й порушують свої закони, що їм нема кого боятися!)

«Сірі в смужку фінські костюми (трійка)», — за словом продавця тутешньої промточки, — «Жок», але, може, в Актобе є — подивлюся. якщо у червні їхатиму (інакше когось попрошу).

Завдали Ви мені загадку: а справді ж бо, з якою метою утворювався монастир? Як виник інститут ченців? — Не з соромом, але й не з великою гордістю мушу зізнатися, що не знаю достеменно ані часу, ані осіб-засновників, ані діяльності перших монастирів. Шкода також, що не маю відповідної літератури (енциклопедичної статті для мого інтересу в цій царині вистачило б з лишком). Тому, власне, міркування мої будуть більш ніж умоглядними.

При думці про цей предмет відразу збігає у свідомості толстовський «Отець Сергій». Десяток, або більш того, різноманітних описів або й художніх зображень.

Будучи в душі противником усякого затворництва, пустельництва і т. п. виявив заради будь-яких ідей (а не конкретних людей, речей чи почуттів), будучи, зрештою, далеким від усілякої віри, в тому числі й християнства (як ідеологічної системи, звичайно), не можу не усвідомлювати того величезного впливу, що мала будь-яка культова інституція, а значить і монастир, на схильних до релігійного світосприймання, а через них на людство. І, як усе на цьому світі, вплив цей був далеко не однозначний.

Якщо ж говорити про інтимне, то у ченцях, монахинях і т. д. мене ніколи ніщо (чи майже ніщо) не приваблювало. Не люблю смерти (саме тому, що вона дуже вже реальна і немилосердна), тим більше не знаходжу нічого привабливого в людині, що свідомо умертвляє у собі якраз те, що складає її природу і що нікому не приносить зла.

Ні, монастир — це склеп для живих. (Я свідомо опускаю всі здобутки ченців ув освіті, ширенні письменства і також навіть науки.)

І все ж, для чого монастир? Не буду мудрувати, а закінчу трохи не_есело: очевидно, якомусь пустельникові все ж набридла самотність, і він вирішив «усамітнитися» гуртом, бо гуртом не лише батька добре бити, а й добувати собі хліб насущний. Зрештою, монастир — прекрасна схованка для різаманітних невдах, словом, для тих, хто не адаптувався.

А що таке верховіття духа? Мені дуже важко судити про це. Я бачив людей, котрі можуть мені слугувати предметом захоплення, доброзичливої заздрости, любови, зрештою.

Гадаю, що найвищим верховіттям духа є звичайний — вроджений і удосконалений працею — розум.

Готуюся до відпустки (9 червня), написав заяву про віїзд, а що з того буде?

У Каратобе Уральської обл. (вул. Курмангази, N 1, інд. 418360) — Данило Шумук. Наскільки можу зрозуміти, у пригніченому настрої і в дещо справедливій образі на колишніх знайомих, що залишилися на волі. Гадаю, що почуття закинености й забутости у нього з часом мине.

Квецько Дмитро: 665540, Иркутская обл., п. Чунский, Фрунзе, 8/14.

Не пам'ятаю, чи писав (вірніше, писав, але чи Ви дістали, не знаю) про те, що у грудні поховали Берекетову племінницю (старшу, 10-класницю, що вчилася в Актобе) — вчаділа. А оце учора хоронили Айдара (8 кл.) — розійшовся шов при саджанні картоплі (мав операцію апендициту). Та й взагалі за цей рік тут стільки навмирало, що аж дивно.

Посадив собі на полі також два відерця картоплі. Побачу, як вродить. Ну, а тут ми з сусідом насадили помідорів та огірків, цибулі та кропу і навіть квітів насіяли, тільки не знаю яких.

На роботі напівбайдикування, але понад 100 крб. все одно виходить. З будовами почнуться й заробітки (набридло валандатися по цеху, нічого не роблячи).

Казахів уже, можна сказати, розумію. Домовитися на прості теми теж можу. Тепер справа з читанням і практикою.

Дуже багато часу займають листи з-за кордону. Треба мізкувати над нім. і англ. відповідями. А по-французьки то й не розумію, хібащо крихту, загальний зміст. А взагалі кореспондентів стає непосильно багато, і тому частота «листообороту» знижується (на мой дошці адрес число 153!). Виникає нагальна потреба скороченого робочого дня (маю на увазі столярку). З другого ж боку, маю пропозицію сколотити команду для будівлі одноквартар-

льного будинку. Напевно відмовлюся від цього, бо ненормований робочий день не вельми зручний. Побачу, які запропонують гроші. Є ще одна перспектива: під час червневої відпустки взятися за формування саману. Тут є цигансько-волосько-українська бригада і є також можливість підробити — 7 коп. за 1 штуку, а можна, чень, 500-800 штук денно! — Ну, я не такий уже бідний, але при здоров'ї і бажанні зайві копійки не зашкодять.

Що ж там у Вас? А що в Києві? Дуже давно не було нічого від Віри Ткаченко. Також від Св. Кириченко (Бадзьової). Які вісті про М. Плахотнюка? Чи в Києві усі отак живуть по своїх кутках, як і у Львові, окремо?

У «Жовтні» (ч. 4) — цікава розвідка В. Марочкина про пісню «Ой на горі там жінці жнуть». Здається, писав, що у «Природі» (ч. 9) була цікава стаття Ю. Бородая про книгу Л. Гумільова «Етнографія і біосфера Землі». Тепер у N 3 за цей рік — розгромна стаття про неї, підписана кількома офіціозами з інституту етнографії.

Ніяк не дочекаюся справжнього тепла, аби замазати усі тріщини в стінах та побілити. Останні два дні тут був величенький дощик.

Не пам'ятаю вже, коли востаннє був у місцевій лазні. Якось у березні вона почала працювати зі зривами, то я був влаштував собі в коридорі власну. Сподобалося. Тепер гадаю, що кращого й не придумаєш: чисто, зручно, відразу до ліжка.

Узагалі ж хатня робота забирає чимало часу: усілякі тарілочки, каструлі, горнята, ложки, білизна, сорочки, підлога, порохи. Якщо не заходжуватися коло цього щоденно, то потім не відмиєшся, не відперешся, не відчистишся. Сьогодні ми зняли паркан з боку моїх вікон і тепер тут приємно собі сидіти, бо як у парку. Паркан — похилений, потрощений, побитий та кострубатий — тільки псував вигляд.

Що ж удома? З останнього листа видно, що здоров'я мами стабілізувалося на досить поганому стані, але маю надію, що хоча б так вона протримається в мене: треба трохи допомагати при їжі, також зашпилити гудзики тощо.

Ой, сьогодні приніс із роботи їжака. Нагодував. Якийсь дуже ручний. Але шкода мені його волі. Напевно завтра однесу назад у траву.

20. 05. 82.

Ме-е, їжак мені втік. Наробив галасу вночі, я його одніс у коридор, а там він повибирав шмаття з дірки на трубу і відістався. Мила воля — здобута, а не дарована, отже!

29. 05. 82.

Цілих десять днів не писав листа і не відправляв, а дописати, власне, нема що. Хіба що таке:

Сьогодні отримав листа від Любка Старосольського. Колись зі мною був у Мордовії. Мав 2 роки «за прапор», відтак після звільнення посадили на шість років у Львові, нібито за крадіжку радіодеталей. Так ось його відправили на «хімію», де пробув місяць, згодом у психлікарню, а ще через місяць назад у Львівську зону. 1955 року народження; тоді, біля такої дитини, як я, був дитиною.

Вже четвертий день підряд дмуть такі вітри, що ніяк не можу винести з хати весь пісок. Особливого тепла також не було ще. До сьогодні щодня на 2-3 години вмикаю електропіч. Деревя розвинулися якось неповністю. Багато є таких, що зеленіють на них лишень маківки корон.

Та й врешті закінчуватиму, бо щось той лист надовго затягнувся. Гадав, будуть якісь результати з поїздкою та покищо мовчати. Коли їхатиму поїздом через Київ, пушу телеграму.

Ага, отримав листа від С. Глузмана. Просить відповіді, а термін, чень, закінчився 11 травня. Отже, не знаю куди. Зрештою, особливих запитань там немає.

І на цьому дійсно таки все. Бажаю ще раз успіху в розпочатій справі, здоров'я й гарного літа.

Ваш Зорян

З МОГО ЛИСТА ДО В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

... В таборі я останні чотири місяці воював за медичну допомогу, тому аж до виїзду перебував у лікарнях, зрідка повертаючись на 36 зону. Вони там припинили лікувати майже зовсім. Хворого на уремію Баранускаса три тижні тримали в центральній лікарні ИТУ ВС 389 на Всесвятській без вжиття необхідних заходів. Двічі напівпритомного возили у воронку від центральної лікарні до залізниці. Потім нарешті відправили, а в Пермі вкинули до звичайної тюремної камери і майже три дні він не виводив катетером сечу (в нього аденома простати). Помер після операції.

Десь за два місяці до кінця терміну я звернувся до міністра В. С. Щолокова з проханням, зважаючи на стан здоров'я, надати спецконвой і везти мене як хворого. Тижнів через два в лікарню прибіг оперок лейтенант Бабаджішвілі і став теревенити про сяке-таке, а наприкінці сказав, що «буцімто» мені дозволили їхати на заслання навіть без спецконвою, а лише відмічаючися на вузлових станціях у міліціях. Я так і не збагнув, навіщо їм здалася та комедія.

Після цього мене ще 20 травня повезли з Всесвятської ц/л до Пермської ц/л, де я поскаржився медкомісії вільних лікарів на свої болячки. Ті дружньо кивали головами, що стан кепський, і сказали, що дадуть відповідні вказівки. З Пермі 5 червня мене смикнули назад на Всесвятську, а, якщо врахувати, що потягом туди їхати понад добу, у вагоні до туалету випроситися неможливо — при моїх нирках це була ще та дорога. І 5 червня мене несподівано викликають з лікарняної палати на етап, з речами. Знаючи про пристрасть перевихователів колекціонувати мої переклади, я тут таки запечатав у конверт на ім'я Прокурора УРСР Глуха переклад оповідання Едґара По «Маска червоної смерти» і в доданій при цьому заяві попрохав перевірити на предмет: антирадянського змісту, умовностей та відомостей, що не підлягають оголошенню. Відповіді чекаю досі. Видно, нелегко в оповіданні, написаному 1840 року відшукати антирадянський зміст. Десь за останні півроку мого терміну в мене послідовно вилучали такі переклади: «Деклярація незалежності» Томаса Джеферсона (XVIII вік!), 10 розділів повісті Джерома К. Джерома «Трое в одному човні, не кажучи про собаку», оповідання австрійських письменників кінця XIX — початку XX ст. — зо два друкованих аркуші, поезію Едґара Лі Мастерса, а про тенденційні виписки з Кодексу постанов Верховної Ради, просто художньої л-ри нема що й казати. З тріумфом вилучалося.

Ну, так ось 15 червня, «отчуждив» ще пару останніх копій заяв до прокуратури, мене, як орлятка з пісні про Каховку, повели на станцію. Домогтися оголошення згідно з їхніх же інструкцій, куди мене етапують, — було справою безнадійною. Дали підписати довідку про звільнення й — у воронок. Режим — капітан Кузнецов, коли мене гнали бігом до потяга, кричав: «Встигнеш, Марченко. Бути тобі у Ташкенті». Він повторив це двічі й реготав. Поза сумнівом, він умисне приховував пункт призначення. На той потяг я не встиг, хоч і біг з важкою валізою підштовхуваний намордником вихователівської вівчарки. Вочевидь, якісь ц. у. (ценные указания) щодо мене було таки дано. Бо наступного дня метушилися, заздалегідь готуючи мене в дорогу. Перевдягли в новий зеківський мундир. Хотіли забрати теплий бушлат, який пролежав 6 літ на складі, але я сказав, що чинитиму опір по всьому етапу, і вони не забрали. Бачили б, скільки жалю було в очах капітана Сидякова, коли він пускав з рук той бушлат. Річ певна, вони б забрали його, не мигнувши оком, якби їм не залежало, щоб я поведився смиренньо.

Отже, стою я на вахті, чекаю вірного друга-воронка, коли мене виводять поза браму і садовлять до кабіни вантажного самоскида. Там таки в кабіні прапорщик Осипов каже мені, щоб я був розсудливим і не пручався, бо в них і наручники і зброя — «і ракети з собаками», — додав я. Везли мене три перевихователі: прапорщик Осипов, ляйтенант Бабаджішвілі і ще старший ляйтенант, наскільки

я зрозумів, з сусідньої 10 зони, де сидять побутовики суворого режиму. Отже, я опинився всерединці, у золотій кабіні. Очолював конвой лейтенант Бабаджішвілі — найдурніший з грузинів і найбрехливіший з міліціонерів. Сідали ми на свердловський потяг на ст. Половинка, окреме купе, де мене напували чаєм з кондвиробами. Я не пручався, бо в них собаки з ракетами. Ніч їхав по-людськи і вже був надумав, що поїзд розрядки виїхав на Уральську колю. Бабаджішвілі докладно відповідав на кожне моє запитання, задля більшої щирости час від часу торкаючи мене за плече. Місцем мого заслання (єдине що я йому повірив) він назвав Красноярськ у Сибіру. Цю помилку щодо єдиного випадку правдивості представника табірної адміністрації я мусив виправити через кілька днів, коли солдат конвою прочитав мені з етапної справи про направлення у розпорядження Актюбінського управління ВС Казахської РСР. Отже, ніч до Свердловська я їхав у нормальному купе, нормального потягу супроводжуваний трьома громадянами начальниками в цивільному. В міліції на залізничному вокзалі Бабаджішвілі зненацька закоцав мене у кайдани і в такому вигляді завів і здав до Свердловського СІЗО. Тримали мене і по інших пересильних тюрмах окремо. На етапі у вагонах кілька разів садовили мене з іншими в'язнями. Досить неприємне товариство двох божевільних (етап Челябінськ-Оренбург), при чому начальник конвою висловився: — Пропагандист? Ну, так ось, можеш їх пропагувати. Були ексцеси і під час обшуків у дорозі. Одному сержантові сподобалися японські стерео, й він запропонував їх подарувати. Коли я відмовився, сказав, що «тепер ти в мене вийдеш до туалету». І справді не виводив. Тобто раз були вивели, ще потяг стояв у Свердловську на станції, і вже до Челябінська, як інші не просилися, ані-ані. Я посилався на хворі нирки, а він відмовив мені у зв'язку з тим, що на особистій справі немає жадних позначок про хворобу. Дійсно, у графі «состояние здоровья» стояло — «благополучное». Це мені теперішня головлікар ц/п ИТУ ВС 389 Роза Мінахметова вписала. Я ж кажу, в таборі зараз зовсім не лікуватимуть. Хворого на інфекційний гепатит Тараховича, всього жовтого, не відгодувавши, вже не кажу про якісь пристойні ліки, хотіли виписувати на «труд — по физическим показаниям». Допоміг написати йому заяву до медвідділу в Пермь, так трохи затримали в лікарні, але Мінахметова навіть відмовляла в пакунку.

Маршрут мій Свердловськ — Челябінськ — Оренбург — Актюбінськ забрав загалом 20 днів. В Оренбурзі раптом наголо підстригли, хоч залишалось буквально кілька годин до дня викінчення табірної терміну. Поводилися брутально — трохи-трохи не набили, коли почав вимагати, щоб не хапали і не штурхали в спину. Я поводився спокійно і підстав для пресу не давав жодних. Як виявилось, вони в той день лупцювали групу етапованих

рецидивістів, ну й ще ходили під враженням. На мою скаргу наступного дня викликав підполковник, нач-к СІЗО і запевнив, що за брутальну поведінку винні понесуть відповідальність, а чому поголоно, з'ясує. З'ясує понині. В Актюбінську запхали в камеру, де було душ 70 на 50 спальних місць, з вошами та клопами. Мені це якось зразу не сподобалось, і я тут-таки написав заяву до чергового офіцера з проханням про людські умови утримання. Мене негайно вивели з камери і завели до нього в кімнату. Мало не відлупцював, звідки маю нахабство «качать» права. З бігом часу трохи витверезився і побалакав по-українському. Виявивши, що я за відомством КГБ, почав влаштовувати мене до кращої камери. Вибір був не густий: педераста, скривджені, недолітки та рецидивісти. Мусіли спинитися на останньому варіанті. Особливо небезпечні карні злочинці попервах віри мені не поїняли. Їх здивувало в моїй розповіді, що: наша зона має менше сотні зеків — «ти брешеш, менти ніколи не триматимуть табору собі на збитки»; що був зодягнений у ненешні зеківські шати та черевики — «Ти чому весь у новому?», — ще якісь звичні для нас дрібниці, які їм видалися підозрілими. Велося до того, щоб викидати мене з камери, як стукача, з відповідним розголошенням по тюрмі, але зумів переконати, що це помилка. Взагалі з ними було цікаво, бо попожив у авторитетів цілої тюрми. Їх відверто боялося тюремне начальство. З Актюбінську везли до містечка Уїл (250 км.) у воронку, вибиваючи наостанку нирки. До Саралжина, за 50 км. від райцентру, мене вивезли вже на мотоциклі, звісно, не питаючи мого бажання. Актюбінськ — 200 км. — Саралжин — 50 км. — Уїл. Тут мною опікується дільничий майор і не дуже шарпає, мабуть, тому, що не має знайомих йому підстав: я не п'ю, ходжу до праці, чемний у розмовах з ним. Щоправда, на роботу став виганяти наступного дня. В заяві на ім'я голови радгоспу я клопотався, щоб «працевлаштували» згідно стану здоров'я та освіти. Маю місце слюсаря-складальника сільгосп-техніки.

Жовтень 1979

Валерій Марченко

ЛИСТ ВАЛЕРІЯ МАРЧЕНКА АНДРОПОВУ

Голові Президії Верховної Ради СРСР
Андропову Ю. В.
від Марченка В. В.,
Київ-111, Щербакова 72, кв. 130

ЗАЯВА

Вже в перших днях мого повернення із заслання я зустрівся з перешкодами й переслідуваннями, які продовжували реченець мого ув'язнення до безконечности. Заки я влаштувався сторожем у квітникарстві за 75 карбованців місячно, я обійшов понад 20 робочих місць. Рік я перебував під адміністративним наглядом офіційно, а крім того, за мною стежили таємно (часто щоденно). Слідкували за мною вдома з сусідньої квартири, слідкували на вулиці, незалежно, йду я сам до церкви, з матір'ю на базар чи зі знайомою в кіно. Перлюструють мою кореспонденцію, деякі листи пропадають, підслуховують мій телефон. Восени 1981 року мені погрозувала телефоном невідома особа, буцімто колишній в'язень. Погрози припинилися після того, як я заявив, що запишу розмову на магнетофон. На виробництві в моїх речах рилася робітниця, яка стояла в контакті з співробітником КГБ. Якись люди, під час нашої відсутности, залазили до нашої квартири й дачі. Хтось систематично бушує на робочих місцях моїх батьків, родичів. Шукають, як я розумію, за доказами моєї антидержавної діяльности. Я — літератор і не уявляю себе поза українською культурою, поза творчістю. На жаль, про публікацію своєї літературної творчости годі навіть мріяти. Щобільше, якраз моя літературна творчість є під пильним наглядом КГБ. Так, під час обшуку у мене вдома і на дачі, 15 липня ц. р. вилучено якраз белетристичні статті, зміст яких стосувався до 11 і 19 сторіч. Забрано також мій переклад з англійської письменника Сомерсета Моєма «Сила обставин». Крім цих статей, ніяких матеріалів, які мали б якусь вартість з погляду державної безпеки, не виявлено, хоч обшук проведений був дуже ретельно.

Після обшуку мене повезли на допит (я був хворий, тиск 200 на 105, і співробітники КГБ не мали права цього робити). Слідчий Боярський заявив мені, що робітники РСМУ, які закладали водопроводи до кооперативних садів «Освіта», натрапили на присадибній ділянці нашої дачі на брезентовий пакет, в якому

знайшли два примірники «Хроніки поточних подій», обгорнуті в останню сторінку мого перекладу «Сили обставин». Усім членам кооперативи відомо, що сади давно призначено ліквідувати за загальним пляном будівництва Києва. Та кому з літників, які не дочекалися водогону за 20 років, захочеться водитися з водопроводом тепер, перед знесенням садів. Так що ця новобудова — дарунок КГБ садівничій кооперації — жест нечувано щедрий, коли б тільки не відкритий скарб. А «антирадянські документи», обгорнуті останньою сторінкою мого рукопису, є доказом, що фабрикатори хочуть підтягнути мене під статтю 62 КК УРСР. Бож ясно, що ніхто не буде зберігати кримінал разом з своїм підписом. Тому я з повною відповідальністю заявляю: це провокація співробітників київського КГБ, який, не знайшовши нічого компромітуючого впродовж довгого надзору (оперативники ховалися в двох сусідніх дачах майже півроку), рішили таким чином виправдати своє полювання за невігідним письменником.

Під час обшуку в мене забрали два виклики на лікування до Італії. Документів на виїзд в Київському ОВІР-і від мене не взяли. Республіканський КГБ вважає доцільнішим посилати за мною юрби оперативників, замучувати на співбесідах моїх знайомих. Хоч, звичайно, на відміну від полювання на бандитів і грабіжників, ця робота не така виснажлива.

Вимагаю, щоб КГБ припинив свої переслідування і повернув мені вилучені переклади і белетристику.

20 липня 1983

Валерій Марченко

НОВА СТУДІЯ ПРО МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРУ

Oksana Dray-Khmara Asher, *Letters from Gulag. The Life Letters and Poetri of Michael Dray-Khmara*. Robert Speller and Sons, Inc. New York, 1983, 164 pp.

Книжку цю не можна читати без глибокого внутрішнього хвилювання. Читачеві, що не знає радянської дійсності, тяжко буде повірити, що режим з такою вишуканою жорстокістю знущається з людини, яка не має іншої провини, яка не зробила ніякого злочину, а, навпаки, чесно й сумлінно працювала для добра держави, для добра людей. Кожен, хто прочитає цю книжку, запитає: «Чому влада так жорстоко й несправедливо покарала видатного поета, науковця, літературознавця, професора вищої школи, автора численних високохудожніх поетичних творів? За що така кара?» На це запитання авторка дає відповідь: «В останні роки перед своїм арештом Драй-Хмара остаточно усвідомив собі трагічне становище української інтелігенції. Сталін намагався знищити українську ідею і літературу».

Трагічна доля професора Михайла Драй-Хмари — це одночасно й трагічна доля всієї української інтелігенції 30-их років 20 ст. на поневолений російським імперіялізмом Україні.

Книжка має чотири розділи: 1. Хто такий Драй-Хмара? 2. Розповідь моєї матері. 3. Листи мого батька. 4. Драй-Хмара як поет.

На початку подано короткі відомості про автора книжки — про дочку М. Драй-Хмари. Народилася вона на Україні. Емігрувала в США 1951 року і одержала американське громадянство 1957 року. Року 1956 дістала наукове звання магістра в Колюмбійському університеті. 1967 року одержала наукове звання доктора слов'янських літератур у Сорбоннському університеті в Парижі. Тема її докторської дисертації: «Драй-Хмара і школа українських неоклясиків».

Так щасливим збігом обставин дочка М. Драй-Хмари Оксана Михайлівна врятувалася від страшної радянської дійсності і, перемагаючи всі труднощі, стала науковцем. Оксана Михайлівна пішла слідами свого батька: стала літературознавцем і дослідником життя й творчості українського поета Михайла Драй-Хмари.

У першій частині книжки «Листи з Гулагу» подано портрет М. Драй-Хмари: його зовнішній вигляд, захоплення спортом, любов до природи, його людяність (1933 року він врятував від голоду сільську дівчину), його добросердечність (ризикуючи своїм життям він допоміг звільненому з тюрми М. Рильському влаштуватися на роботу, віддавши йому свою посаду), його чесність.

Далі авторка подає короткі біографічні відомості про М. Драй-Хмару, про його освіту, про його поетині й наукові успіхи, знання багатьох мов, український патріотизм; далі мова йде про арешт і жорстокий вирок: п'ять років каторжної праці в концтаборі на Коліми в надзвичайно тяжких умовах. М. Драй-Хмара єдиний на процесі «неоклясиків» не втратив своєї людської й національної гідності, не заламався, не визнав себе винним і нікого не підвів, ні на кого не звів наклепу, не зважаючи на всі моральні й фізичні тортури.

Друга частина книжки містить розповідь дружини М. Драй-Хмари про поневіряння й страждання, яких зазнала родина арештованого й засудженого на каторгу поета. Під час трусу агенти НКВД знайшли листівку з болгарською поштовою маркою, датовану 1912 роком. Цю листівку забрали як доказ того, що М. Драй-Хмара листувався з ворогами народу за кордоном.

Після арешту М. Драй-Хмари почалися тяжкі часи й для його дружини та дочки. Влада конфіскувала будинок М. Драй-Хмари, потім дружина й дочка були вислані в Башкирію. Дочка Оксана, яка в Києві вчилася в спеціальній музичній школі для талановитих дітей, позбавлена була можливості продовжувати свою музичну освіту. Прибувши до м. Белебею (Башкирія), вигнанці не мали де жити. З великими труднощами вони знайшли кімнату, але умови життя були там неможливі. Їм довелося міняти помешкання. Матеріальні обставини були дуже тяжкі, але найбільше вони страждали від того, що довго не мали ніяких вісток від М. Драй-Хмари. Великим горем для дружини М. Драй-Хмари була втрата рукописів недрукованих творів. Побояючися можливого арешту, Ніна Петрівна (дружина М. Драй-Хмари) віддала ці рукописи на збереження одній знайомій. Але чоловік знайомої скурив ті рукописи, і таким чином тексти недрукованих творів поета були втрачені. Донька Оксана також мала багато неприємностей: вона часто хворіла, до того ж учителька погано ставилася до неї, була несправедлива до неї як до дочки «ворога народу». У цих спогадах про життя в Белебеї Ніна Петрівна подає багато матеріалу про переслідування й жорстокості влади та про тяжку долю багатьох жертв сталінського режиму.

Так в атмосфері постійного хвилювання, тривоги, неспокою, страждань, страху, матеріальних нестатків, тяжкої праці прожила Ніна Петрівна з дочкою до 1939 року — до падіння жорстокого ката Єжова. Скінчилося заслання, але нове горе охопило матір і дочку: відсутність листів від М. Драй-Хмари, повернення посилки, і нарешті в жовтні 1939 року одержано повідомлення, що 19 січня 1939 року Михайло Драй-Хмара помер.

Третій розділ книжки «Батькові листи» справляє на читача надзвичайне враження! Ці — писані кров'ю серця — листи розкривають весь трагізм життя видатного поета й науковця, що став жертвою страшного сталінсько-єжовського терору. Ще перші роки, коли не було єжовщини, М. Драй-Хмара після тяжкої каторжної праці мав можливість відпочивати, а часом виконувати педагогічну працю, брати участь у культурно-освітній діяльно-

сті, перевиконувати норми праці й одержувати більше хліба, заощаджувати зароблені гроші й навіть допомагати своїй родині. Але становище різко змінилося, коли настала жаклива ежовщина. Голод, холод, непомірно тяжка каторжна праця, хвороби знищили міцний організм М. Драй-Хмари й призвели до передчасної смерті. Відірваний від родини, від рідного міста, від улюбленої праці М. Драй-Хмара у своїх листах висловлював глибоку тугу, неспокій, турботу про долю своєї родини. Ось кілька уривків із його листів: «Я так стужився за Вами!.. Спазми в горлі... Не можу писати... Більш за все мене турбує здоров'я Оксаночки... Мої дорогі, мої ненаглядні, мої кохані, мої любі, не знаю, як ще Вас назвати. Я так за Вами тужу, так хотів би Вас бачити, що важко й сказати і на папері віддати».

З листів ми дізнаємося, що М. Драй-Хмару часто перевозили етапом з одного табору до другого, і тому листи й посилки часом не доходили до нього. А бували й випадки, коли посилки одержував хтось інший. В одному з листів М. Драй-Хмара пише, що в нього всі його речі пограбували урки (кримінальні злодії). 1938 рік був дуже тяжкий для М. Драй-Хмари. Стан здоров'я погіршувався, до того докучав холод і голод. У листі від 2 червня 1938 року М. Драй-Хмара писав: «... Я весь час страждав безсонницею — не спав три тижні, бо не мав ні місця, ані постелі, а було холодно в неопаленім наметі, надворі стояв 30-ступневий мороз (за Цельсієм), і вітер часто стрясав полотняний дірваний дах і підмивав нижні краї намету, обдаючи крижаним подихом груди тих, що спали, розмістившись на підлозі. Сидів я на страві св. Антонія».

І в цьому ж самому листі поет, замучений холодом, хворобою і голодом згадує мамині обіди в Тростяничку на Україні. Перелік страв, наїдків і напоїв у цьому листі такий докладний, такий великий, що, за словами Юрія Клена, «це один із найгеніальніших у світовій літературі опис страв, в якому він (Драй-Хмара) перевершив великого у цих описах майстра Гоголя». А також, — додамо ми, — і І. Котляревського.

Як свідчить Ю. Клен («Спогади про неокласиків», Мюнхен, 1947), чотири останні листи М. Драй-Хмари загинули. «Вони були найжахливіші з усіх і малювали, як його життя поволі наближається до кінця, як догорало воно, мов свічка. Останній з тих листів містив у собі такі рядки: «Я не можу тобі писати... Якщо не спочину, я падаю на роботі, і тоді мене підвішують... Ноги опухли...»

Смерть припинила страждання славетного українського поета і літературознавця.

Англійський текст книжки, зокрема переклади листів з української мови на англійську дуже добрі. Велике враження на читача справляє англійський переклад написаного в неволі вірша і присланого в листі, датованому 24 травня 1937 року:

І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь,
і туги напиваюсь досхочу.

Напившись, запрягаю коні в шори
і доганяю молоді літа,
лечу в далекі голубі простори,
де розцвітала юність золота.

— Верніться, — благаю, — хоч у гості!
— Не вернемось, — гукнули з далені.

Я на калиновім заплавав мості...
І знов побачив мури ці сумні,
і клаптик неба, розп'ятий на ґратах,
і нездрімане око у вовчку...
Ні, ні, на ворони́х уже не грати:
я — в кам'янім мішку.

Листи М. Драй-Хмари, вміщені в книжці Оксани Драй-Хмари *Letters from the Gulag*, відрізняються від текстів листів у збірнику «Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини» (Нью-Йорк, 1979, Записки НТШ). В англomовному виданні листи подані в повному, не скороченому вигляді. Крім того, є такі листи, яких немає в збірнику НТШ: листи з датами 23. 06. 1936, 18. 09. 1936, 14. 10. 1936, 24. 12. 1936, 21. 08. 1937, 19. 09. 1937. Тексти інших листів значно повніші від текстів, уміщених у збірнику НТШ. Наприклад, лист, датований 29. 06. 1938, у збірнику НТШ має 7 з половиною рядків, а цей же самий лист в англomовному виданні має 108 рядків. Інші листи так само мають значно більше рядків, ніж ті самі листи, надруковані скорочено в збірнику НТШ.

Тепер виникає потреба видати для масового читача з відповідними поясненнями і примітками все листування Драй-Хмари. Ще 1947 року Юрій Клен писав: «Це листування мусить з'явитися окремою книжкою, повністю».

Час настав здійснити це побажання Ю. Клена.

На сторінці 140 треба виправити дві помилки: замість помилкових прізвищ — Ярослав Іванович (Старицький), Ярослав Старицький (це помилка не автора листів, а видавців, які помилково розшифрували скорочення «Ст.») мусить бути Ярослав Іванович Стешенко.

Дівоче прізвище матері Ярослава Стешенка — Старицька (дочка відомого письменника Михайла Старицького). Для англomовного читача ця помилка, звичайно, не має ніякого значення.

Остання (IV) частина книжки: «Драй-Хмара як поет». Тут подано основні особливості поетичної творчості Михайла Драй-Хмари: музичність його поезії, що пов'язує його з французькими символістами; поетична досконалість, що характеризує його як майстра українського неоклясицизму; багата поетична лексика; глибокий зв'язок його поезії з українським фолкльором. Поезія Драй-Хмари перейнята добротою і гуманністю, гарячим патріотизмом, любов'ю до природи, зокрема до українського степу. Авторка аналізує окремі твори з поетичних збірок «Проростень» і «Соняшні марші», а також поему «Поворот» та інші поезії. Окремо авторка зупиняється на сонеті «Лебеді», в якому радянські критики вбачали ворожі

тенденції. Драй-Хмара у двох своїх статтях, надрукованих у «Літературному ярмарку» та в «Пролетарській правді», пояснив, що цей сонет має зв'язок із поезією Малларме. Проте, як зазначає авторка, сонет «Лебеді» «став справжньою поетичною лебединою піснею українських неоклясиків». Ця коротка, але змістовна характеристика поетичної творчості Михайла Драй-Хмари завершує англomовну книгу, яка розкриє трагедію людини, замученої жорстокими катами в радянських каторжних таборах на Колимі.

Книжку надруковано на доброму папері в оправі з численними ілюстраціями. Ціна книжки — 15 доларів. Пересилка книжки до Канади й Англії коштує один долар 38 ц. Замовлення на книжку треба посилати на таку адресу:

Robert Speller and Sons,
Publishers, Inc.
30 East 23rd Street
New York, N. Y. 10010
U. S. A.

Книжка «Листи з Гулагу» може бути дуже цінним подарунком для друзів і знайомих.

Петро Одарченко

НЕВСИПУЩИЙ ДОСЛІДНИК

Володимир Кубійович, Етнічні групи південно-західньої України (Галичини) на 1. 01. 1939. Національна статистика і етнографічна карта.

Volodymyr Kubijovyc, Ethnic groups of the Soutd-Western Ukraine (Halycyna - Galicia) 1. 01. 1939. National statistics and ethnographik map. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1983.

Праця двомовна: по-українськи й по-англійськи. Тільки передмова Георга Штатдтмюллера, невідомо чому, по-німецьки. Треба було б і цю передмову перекласти на українську й англійську мови.

Книга має I — XXXII і 1 — 176 стор. великого формату. Карта 1:250 000. У змісті: Вступні зауваги В. Кубійовича; Скорочення, знаки; Транслітерація українських назв (VII — XXXII); Статистичні таблиці (1 — 115); Примітки до статистичних таблиць (115 — 137); Індекс українською мовою (латинкою); Індекс українською мовою (кирилицею); Індекс польською мовою (137 — 175).

Хоч етнографічна карта була видана вже у 1953 році, її долучено до статистичних таблиць, так що твір, виданий 30 років пізніше, становить разом з картою цілість.

Пересічний галицький українець до війни мав лише загальні відомості про національний склад людности в Галичині: українці (греко-католики) становили більшість, поляки — меншість, багато було жидів, існували ще малі групи. Польські переписи населення фальшовано на користь поляків.

Кубійович представив числово на таблицях і зобразив на карті в міру можливості об'єктивно (кожну окремо) різні групи населення. На підставі всіляких статистичних даних і на підставі матеріалу, зібраного ним самим і співробітниками, він подає, що всіх мешканців в українській частині Галичини на початку 1939 року було 5 824 100. У тому числі: 3 727 000 українців (64,1%), 874 700 поляків (15%), 73 200 польських колоністів з 1921-39 років (1,2%), 514 000 латинників(8,8%), 569 400 жидів (9,8%), 16 300 польськомовних українців (0,3%), 49 200 німців та інших (0,8%).

Церковна статистика за 1932-36 роки подавала в загальному цілком подібні числа: греко-католиків — 64,8%, римо-католиків — 24,6%, жидів — 9,8%.

Кубійович уперше виділив і числово охопив, як окремі, переходові групи: латинників, польськомовних українців, «польських колоністів», бо хоча було відомо, що такі групи існували, але ніхто не міг подати навіть приблизно їх кількість. Хто мандрував на Поділлі, той знає, що існували цілі села латинників, які говорили по-українськи і побутом та звичаями не відрізнялися від українців, але ходили до костьолу. Не підлягає сумніву, що ця група з бігом часу була приречена на повну польонізацію. Про це дбала адміністрація, і польські священики, і, врешті, побутові вигоди. Свідомих українців серед них було дуже мало. У селах було порівняно легко зібрати про них відповідний матеріал. Інакше у містах, де були і латинники, що почували себе українцями, і польськомовні українці, але статистично охопити їх було неможливо. Польськомовні греко-католики жили передусім між Сяном і Вислоком, вони знали також українську мову і почувалися українцями.

Статистичні таблиці подають дані за 58 повітами й охоплюють усі міські та сільські громади з присілками. Назви подано українським звучанням латинкою, кирилицею і польською урядовою мовою. Дещо дратує, що побіч головної місцевості подаються частини, відзначені лише латинськими буквами а, в, с... а при сумуванні треба їх вилучати. Краще було б вжити до побічних місцевостей іншого шрифту. Та це не істотно, бо користуватися таблицями треба дуже уважно, бо різних знаків багато.

Праця в цілому виконана дуже дбайливо й акуратно.

Це стосується не лише таблиць, але й карти. На карті подано всі громади Галичини: села — кружками, міста — чотирикутниками. Відповідні сектори у фарбах визначають кількість національних груп. На великій карті вміщено побічну «Схематичну етнографічну карту Галичини» (1:1 200 000), а також таблицю «Етнографічний склад людности Української Галичини».

Цю працю повинні набути не лише наукові установи й фахівці, але й колишні галичани, бож їм, мабуть, цікаво ознайомитися (або пригадати собі) з національним складом рідної місцевості й околиці до війни.

Можна шкодувати, що не маємо такої документації для інших земель України. З упливом часу в Галичині можна буде ствердити і порівняти, яких змін зазнала її людність за війни й після неї. Для інших областей України це абсолютно неможливе.

Праця з'ясує національні відносини до другої світової війни. З того часу склад людности Галичини (і загалом наших західніх земель) зазнав докорінних змін: знищено майже повністю жидів, поголовно виселено поляків; перестали існувати «перехідні групи». Тим часом постала нова група — росіяні та іншого всесоюзного національного елемента. Час виявить, чи ця група залишиться як тривала меншість.

Правильно пише В. Кубійович у вступі, що «вважаємо за головну цінність нашої праці фіксацію цих, уже історичних відносин, чітким картографічним і статистичним способом... праця є певного роду історичним документом».

З респектом треба підкреслити наполегливість Кубійовича продовжувати і таки закінчити працю, яку він був почав ще перед війною і продовжував її під час війни, не зважаючи на обтяження суспільними справами. Левину частину матеріялу він зібрав після війни, організуючи опит з допомогою студентів й інших співробітників серед приблизно 100 тисяч переселенців з Галичини в таборах Німеччини й Австрії, які походили з майже усіх місцевостей Галичини. Але критично оцінити зібраний матеріял, упорядкувати його і сконструювати можливо докладно статистичні таблиці вимагало величезного накладу праці.

Богдан Кордюк

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У січневому-лютневому числі «Сучасности» цього року на стор. 119 у статті «Олекса Горбач» останні двоє речень другої уступу треба читати так:

Але це був той самий Горбач, з тверезістю судження, з упертістю в праці, із знанням, чого він прагне і що він зроби́ть, з колючим стриманим гумором, коли в посмішці сміється тільки один бік вуст (але не в статтях!). Крізь поважність професора, крізь поважність академічних, мало не олімпійських манер не важко було розгледіти колишнього студента, а крізь обох — селянського сина з Львівщини, рід якого звик до тяжкої праці і до насторожености, що ховає за собою внутрішню шляхетність і доброзичливість.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Юрій Коломиць*: 3 книги «Білі теми».
- 6 *Лев Ларський*: Смерть Лжедмитрія.
- 22 *Іван Кошелівець*: Початки радянської літератури на Україні та перші її організації.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 40 *Богдан Осадчук*: Панахида по Андропову.
- 43 *Роман Купчинський*: Коментарі на тему дня.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 46 *Валентин Мороз*: У пошуках пана.
- 60 *Роман Гльницький*: Українська преса таборової доби.

СПОГАДИ

- 82 Дарія Ребет: Терор безсоння, змагання з часом і ще дещо.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 99 *Володимир Кубійович*: З приводу статті О. Пріцака про роль НТШ в історії України.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 105 Листи Зоряна Попадюка до Валерія Марченка.
- 115 *Валерій Марченко*: З мого листа до В. Чорновола.
- 119 Лист Валерія Марченка Андропову.

РЕЦЕНЗІЇ

- 121 *Петро Одарченко*: Нова студія про Михайла Драй-Хмару.
- 125 *Богдан Кордюк*: Невсипущий дослідник.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Dr. M. Wasylko
Cooperativa de Credito
„Renacimiento”
Maza 144
Buenos Aires

Великобританія: Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Ізраїль: G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam

Канада: Nina Illytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001

США: Nina Illytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1983 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти передплати нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

просимо всіх наших вельмишановних представників і кольпортерів виставляти чеки на прізвишавників даної країни.

передплати з країн, де немає представництва, просимо пересилати безпосередньо на адресу адміністрації хені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ, ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАННІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Вибірка віршів з п'ятьох друкованих ранніх збірок — «Час болю», «Спомини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівка тіл» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'ятьох недрукованих збірок.

Ціна 8 ам. дол.

Микола Горбаль

ДЕТАЛІ ПІЩАНОГО ГОДИННИКА

Поезії та пісні

Мюнхен, 1983, 398 стор. Упорядник Надія Світлична. Музичний редактор Ігор Соневицький. Вступні статті Надії Світличної та Віри Вовк.

Обкладинка з картини Никифора в оформленні Якова Гніздовського.

Це перша збірка поета й композитора — сина лемківської землі. Поділена збірка на три розділи: «Дні і ночі» — поетичні рефлексії, написані під час ув'язнення (1970-1977); «Деталі піщаного годинника» — вірші-афоризми з періоду другого ув'язнення, де він і тепер перебуває; «Пісні» — 17 текстів пісень з нотами. Перша пісня «Цвинтарі» написана лемківським діалектом.

Ціна 14 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA